

مطالعه و تحلیل تزیینات معماری مسکونی دوره قاجار و پهلوی شهرستان بوکان

مقاله پژوهشی (صفحه ۸۲-۵۴)

اسماعیل سلیمی^۱، مبارکه شیخی ملاشاهی^۲

۱- دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)

۲- کارشناس ارشد مهندسی معماری دانشگاه آزاد زاهدان کارشناس پایگاه میراث جهانی شهر سوخته

DOI: 10.22077/NIA.2023.6317.1728

چکیده

بوکان به لحاظ تاریخی و فرهنگی از شهرهای کردستان مکریان واقع در حوضه جنوب دریاچه ارومیه است. این شهر در دوره قاجاریه به علت فعالیت‌های عمرانی خانواده سردار عزیزخان، وزیر جنگ ایران در عصر ناصرالدین‌شاه، اهمیت درخور توجهی یافت. در این دوره شاهد قدرت‌گیری تعدادی از ایلات همچون گورک‌ها، دهبُکری‌ها، فیض‌الله بیگی‌ها و مکرری‌ها در بوکان هستیم. در حال حاضر بیشترین آثار تاریخی باقی‌مانده از دوره قاجار و پهلوی شهرستان بوکان را عمارت‌های اربابی تشکیل می‌دهد که توسط خوانین و رؤسای منطقه بوکان بنا نهاده شده‌اند که در نگاه نخست نشانه نظام ارباب‌رعیتی و فاصله طبقاتی در جامعه آن دوران بوکان است. در بسیاری از این ابنیه‌ها تزیینات متنوعی از آجرکاری، گچ‌بری، حجاری، آینه‌کاری و چوبی به کار رفته‌اند؛ از این رو هدف نوشتار حاضر پرداختن به ویژگی‌ها و انواع تزیینات به‌کاررفته در عمارت‌های اربابی ادوار مذکور در این شهر است. برای رسیدن به این هدف، پاسخ به پرسش‌هایی درخصوص سبک‌های هنری و الگوهای مؤثر بر فرمیابی این تزیینات ضرورت می‌یابد. از آنجاکه تاکنون در ارتباط با تزیینات و سبک معماری عمارت‌های اربابی بوکان پژوهش جامع و منسجمی صورت نگرفته است، مطالعه این عمارت‌ها می‌تواند درک وسیع‌تری از تلاش هنرمندان این منطقه در ایجاد سکونتگاه‌های مطبوع به دست دهد. در نتیجه پژوهش حاضر مشخص شد که با روی کارآمدن سیستم ارباب‌رعیتی، شاهد احداث عمارت‌های اربابی در اکثر روستاهای شهرستان بوکان هستیم. به‌علاوه تزیینات عمارت‌های مذکور، به تأثیر از اقلیم کوهستانی منطقه و الگوهای معماری دیگر نواحی گردنشین ایران، از جمله مکریان بنا نهاده شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: بوکان، عمارت‌های اربابی، قاجار، پهلوی، تزیینات معماری.

1- Email: salami.esmaeil@yahoo.com

2- Email: mollashahi.m1@gmail.com

مقدمه

نظام ارباب‌رعیتی بخشی از تاریخ سیاسی ایران و کردستان مُکریان از جمله بوکان در دوره قاجار و پهلوی است که در آن، ارباب (آقا) صاحب یک یا چندین روستا بود و مردم عادی (دهقانان)^۱ تحت اوامر ارباب، ملزم به انجام کارهای سخت و طاقت‌فرسا بدون هیچ‌گونه حق و حقوقی بودند. ارباب که خود را نشانه خدا بر زمین می‌دانست، خود را صاحب جان و مال رعیت می‌پنداشت و چه بسا اربابان روستاهای اطراف از پذیرش افرادی که از سوی ارباب یک روستا طرد می‌شدند، امتناع می‌کردند (سلیمی، ۱۴۰۲). معیشت مردم بوکان از گذشته‌های دور مبتنی بر کشاورزی و دامداری بوده تا جایی که بوکان به انبار غله کردستان و آذربایجان شهره یافته است (خلیلی عراقی، ۱۳۳۸: ۱۸۷). هوای مطلوب، خاک حاصل‌خیز، منابع آب کافی (سیمینه‌رود و چشمه‌سارهای متعدد) نقش مهمی در انجام فعالیت‌های کشاورزی داشته است. رعیت علاوه بر انجام فعالیت‌های کشاورزی و دامداری ارباب، ملزم به پرداخت سرانه مرغ، گوسفند، بز و دو تغار^۲ از ده تغار (ده و دو) غلات و حبوبات زمین‌هایی بودند که بر روی آن‌ها کار می‌کردند (سلیمی، ۱۴۰۲). ازدیاد این منابع، به ارباب این امکان را می‌داد که اقدام به ساخت عمارت‌های مجلل و باشکوه در محل سکونت خود کند و در ساخت و آراستن آن‌ها از مصالحی هم‌چون آجر، گچ، سنگ‌های حجاری‌شده، پنجره‌های چوبی با تزیینات قواره‌بری و رنگ‌های شاد و متنوع استفاده کند که امکان تهیه این نوع مصالح برای مردم عادی امکان نداشت. هرکدام از این تزیینات توسط هنرمندان و معماران بومی و مناطق هم‌جوار بوکان طرح‌ریزی و به اجرا گذاشته شده‌اند. با اتکا بر بررسی‌های صورت‌گرفته، تاکنون در سطح شهرستان بوکان شانزده عمارت اربابی شناسایی شده‌اند و چه بسا در دیگر روستاهای بوکان، عمارت‌هایی باشند که ما از وجود آن‌ها بی‌خبریم یا اینکه مراحل پایانی حیات خود را طی می‌کنند و آثاری از آن‌ها باقی نمانده تا به معرفی و مطالعه آن‌ها بپردازیم. عمارت‌های بوکان به لحاظ ساختار معماری، شامل ساختمان‌های دوطبقه با ابعاد بزرگ، اتاق‌های متعدد، ایوان‌های ستون‌دار رفیع، حیاط‌های وسیع با حوض آب و فواره و برج‌های نگهبانی هستند. ضرورت انجام

این پژوهش بدین دلیل است که تاکنون مطالعه جامعی در ارتباط با تزیینات عمارت‌های مسکونی دوره قاجار و پهلوی شهرستان بوکان صورت نگرفته است و هدف نوشتار حاضر این است تا مستند به نتایج مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای، تزیینات عمارت‌های مسکونی موجود در شهرستان بوکان مورد مطالعه و بررسی قرار گیرند؛ به عبارت دیگر، سعی بر آن است تا به این پرسش‌ها پاسخ داده شود: مهم‌ترین دلیل احداث این گونه بناها در شهرستان بوکان چه بوده است؟ تزیینات و سبک معماری بناهای مسکونی بوکان از کدام الگوها تأثیر پذیرفته است و تبعیت می‌کند؟ در نتیجه پژوهش حاضر که به شیوه میدانی و کتابخانه‌ای و به روش توصیفی، تاریخی و تحلیلی به سرانجام رسید، مشخص شد که با روی کار آمدن سیستم ارباب‌رعیتی شاهد احداث عمارت‌های اربابی در اکثر روستاهای شهرستان بوکان هستیم. به علاوه تزیینات و سبک معماری بناهای مسکونی بوکان به تبعیت از اقلیم کوهستانی منطقه و الگوهای معماری دیگر نواحی گردنشین ایران از جمله کردستان مُکریان بنا نهاده شده‌اند.

روش پژوهش

گردآوری اطلاعات این مقاله به شیوه میدانی و کتابخانه‌ای و روش پژوهش آن توصیفی، تاریخی و تحلیلی است و نگارندگان در مطالعات میدانی به مطالعه، مستندنگاری، توصیف، مقایسه، طراحی و تحلیل تزیینات معماری مسکونی عصر قاجاریه و دوره پهلوی شهرستان بوکان پرداخته‌اند.

پیشینه پژوهش

تاکنون هیچ‌گونه پژوهش منسجم و جامعی در مورد مطالعه و تحلیل تزیینات معماری مسکونی دوره قاجار و پهلوی شهرستان بوکان به انجام نرسیده است. علی‌خان والی (۱۳۲۰-۱۲۶۰ هـ ق)، (نظری، ۱۳۸۸: ۲۵-۲۲) حکمران مُکریان و ساوجبلاغ (۱۳۱۰-۱۳۰۹ هـ ق) هم‌زمان با سلطنت ناصرالدین‌شاه قاجار که از منطقه دیدن کرده، نخستین شخصی است، که از عمارت‌های قلعه سردار بوکان، سردارآباد و اسکی‌بغداد تصاویری تهیه کرده است (تصویر ۱) که جهت مطالعه هسته اولیه شهر کنونی بوکان و اینکه عمارت مذکور بر روی یک

تحلیل معماری خانه‌های اربابی دوره قاجار و پهلوی شهرستان بوکان» اشاره کرد (۱۴۰۰) که بیشتر به ساختار معماری عمارت‌های مسکونی شهرستان بوکان پرداخته و درباره تزیینات به‌کاررفته در بناهای مذکور و تحلیل آن‌ها اطلاعات چندانی ارائه نداده است.

تصویر ۱: عکس علی‌خان والی از روستای اسکی‌بغداد و موقعیت عمارت اربابی آن [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:6665026\\$28%20i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:6665026$28%20i)

جغرافیای تاریخی بوکان

منطقه‌ای که بوکان در آن واقع شده است، اصطلاحاً کردستان مکرران^۵ نامیده می‌شود (نیکیتین، ۱۳۶۶: ۱۰۸؛ افخمی، ۱۳۶۴: ۶) که به لحاظ طبیعی و زیست‌محیطی، بستر مناسبی برای شکل‌گیری سکونت‌گاه‌های انسانی است (سلیمی و محمودنژاد، ۱۳۹۸: ۲۹). از دوره‌های قبل از اسلام این منطقه و حتی در دوران اسلامی آن تا عصر قاجاریه، اطلاعات چندانی نداریم. پیشینه حضور انسان در شهرستان بوکان به دوره پارینه‌سنگی برمی‌گردد (نادری، ۱۳۸۵: ۱۲-۵). بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی نشان از استمرار یک‌جانشینی در ادوار پیش از تاریخ این منطقه، از جمله نوسنگی، مس‌سنگی و مفرغ دارد. به‌علاوه بیشترین اطلاعات ما در ارتباط با باستان‌شناسی منطقه، مربوط به عصر آهن III و به‌ویژه محوطه قلاچی است (بیننده، ۱۳۸۵: ۱۱۱-۹۹-۸۳؛ کارگر، ۱۳۸۳: ۲۴۵-۲۲۹؛ ملازاده، ۱۳۸۳: ۲۱۵-۲۱۴؛ فرجی و حسن‌زاده، ۱۳۹۳: ۲۴۸-۲۴۵؛ حسن‌زاده و ملاصالحی، ۱۳۹۶: ۵۴-۲۵؛ زارع‌فر، ۱۳۹۷: 122-269؛ Hassanzadeh 2009: 27-29؛ Kleiss, 1977: 87-88). منطقه مکرران و از جمله بوکان، محل شاهک‌نشین مانا در هزاره اول ق. م. با مرکزیت ایزیرتو بوده است (روژیانی، ۱۳۸۱: ۳۳؛ Postgate, ۱۹۸۹: ۳۴۰-۳۴۲). به

محوطه باستانی احداث شده، بسیار درخور توجه است. علی‌خان در این تصاویر از بوکان، سردارآباد و اسکی‌بغداد به‌عنوان قلمرو جغرافیایی ساوجبلاغ (مه‌باد کنونی) و ملک سیف‌الدین خان و گنجعلی‌بیگ نام برده است [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:6665026\\$28%20i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:6665026$28%20i). ژاک دومرگان^۳ هنگام عزیمت از تبریز به سمت کردستان مکرری و منطقه بوکان، از وجود یک قصر (کاخ) در روستای سردارآباد سخن گفته است (۱۳۳۸: ۲۱). ویلیام او داگلاس که در دوره پهلوی از بوکان دیدن کرده درباره عمارت عبدالله‌خان ایلخانی‌زاده رئیس ایل ده‌بکری که با توجه به تصویر موجود از این عمارت همان قلعه سردار است نوشته: «ویلی شخیصی عبدالله‌خان در حدود ده الی دوازده اتاق داشت که یک ایوان مسقف هم در سرتاسر طول ساختمان ساخته شده بود که یک باغچه بزرگ هم در جلو آن قرار داشت و استخری کم‌عمق با آبی صاف و زلال در یک طرف باغ به‌چشم می‌خورد که جاذبه خاصی به باغ داده بود» (۱۳۷۷: ۳۵۰-۱۴۰). ابراهیم افخمی در کتاب تاریخ فرهنگ و ادب مکرران (بوکان)، تصویری از روستای قلاچی تهیه کرده که در آن عمارت اربابی روستا که ساختمان باشکوهی است، کاملاً مشخص است؛ هم‌چنین از تزیینات و نقاشی‌های مجلل عمارت مصباح‌الدیوان ادب^۴ در روستای ارمنی‌بلاغی صحبت کرده است (۱۳۶۴: ۴۲۵-۶۶) که اکنون اثری از آن باقی نمانده است. جمیله صلح‌جو در رساله کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی و معرفی آثار شاخص معماری شهرستان بوکان در دوره قاجار» به ویژگی و عناصر معماری عمارت اربابی حمامیان و ینگگی‌کند پرداخته است (۱۳۹۶: ۸۵-۷۹ و ۱۰۶-۱۰۱). بعدها اسماعیل سلیمی و جمیله صلح‌جو در مطالعه‌ای تحت عنوان «بررسی و معرفی تزیینات بناهای روستای حمامیان بوکان» به تفصیل به معرفی، تحلیل و مقایسه عناصر تزیینی عمارت اربابی حمامیان و مقایسه آن با دیگر عناصر معماری و فرهنگی منطقه مکرران پرداخته‌اند (۱۳۹۸: ۱۲۸-۱۲۳). اسماعیل معروفی‌ا قدم نیز در کتاب بوکان، تاریخ، مدنیت، معماری تنها به معرفی مختصری از دو عمارت ینگگی‌کند و حمامیان پرداخته است (۱۴۰۰: ۲۱۱-۲۰۴). از بارزترین مطالعات صورت‌گرفته در ارتباط با عمارت‌های مسکونی بوکان می‌توان به رساله کارشناسی ارشد صادق ابراهیمی‌آذر با عنوان «گونه‌شناسی و

بوکان دیدن کرده و به اهمیت بوکان و آبادان کردن روستای سردارآباد، در زمان سیف‌الدین خان پرداخته است اما هیچ‌گونه اطلاعی، از آثار معماری بوکان، در اختیار ما قرار نمی‌دهد و بیشتر به حوادث سیاسی منطقه اشاره می‌کند (۱۳۳۹: ۴۵-۴۳). طبق گفته جعفر حسین پور اُسکارمان آلمانی در دوره قاجاریه که از سقز عازم مهاباد بوده و هنگام اقامت در بوکان از پاکیزگی و زیبایی آن سخت شگفت‌زده شده است^۹ (۱۳۹۵: ۲۸). در جریان جنگ جهانی اول شهر بوکان و از جمله ارتفاعات کوه نالشکینه محل زدو خورد ارتش روسیه و نیروهای عثمانی بوده (ثنائی، ۱۴۰۱: ۱۲۱۰-۱۲۰۸؛ ناهید، ۱۳۶۲: ۵۵-۵۱) و به تبع آن روستاهای زیادی غارت و در آتش جنگ از بین رفتند (سعیدی، ۱۳۹۶: ۲۸۴). علاوه بر دو محقق و دیپلمات خارجی، حاج‌سیاح^{۱۰} (۱۳۴۶: ۲۵۵-۲۵۴)، مصطفی تیمورزاده^{۱۱} (۱۳۹۴: ۲۰)، بهمن کریمی^{۱۲} (۱۳۲۹: ۲۰۲)، محمدرضا خلیلی عراقی^{۱۳} (۱۳۲۸: ۱۸۷-۱۸۶)، علی رزم‌آرا^{۱۴} (۱۳۳۰: ۹۸) و ویلیام - او - داگلاس^{۱۵} (۱۳۷۷: ۱۴۳-۱۴۰) نیز از بوکان دیدن کرده‌اند و از حوض بزرگ و قلعه آن یاد کرده‌اند که برای مطالعه آن در دوره قاجاریه و عصر پهلوی اول بسیار حائز اهمیت است.

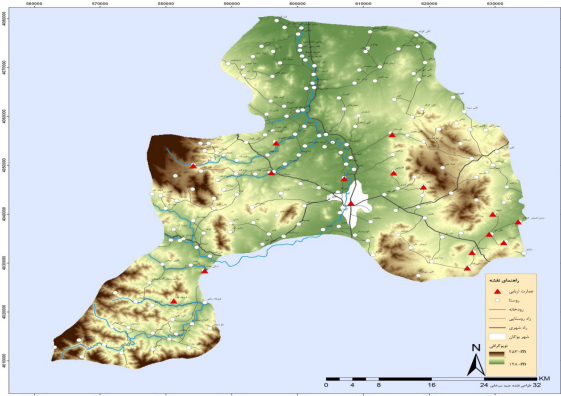
تصویر ۲: نمای غربی قلعه سردار بوکان پیش از تخریب (افخمی، ۱۳۶۴: ۱۹۶)

عمارت‌های اربابی بوکان

در جغرافیای سیاسی کنونی شهرستان بوکان چندین ایل شامل گورک‌ها، ده‌بکرها، فیض‌الله بیگی‌ها و مکرری‌ها سکونت دارند که رؤسا و خوانین آن‌ها در روستاهای مهم و محل سکونت خود جهت نشان‌دادن قدرت سیاسی، اقتصادی و اجتماعی خود اقدام به ساخت عمارت‌های اربابی یا در اصطلاح محلی «قه‌لا یا بالاخانه» کرده‌اند. با

احتمال زیاد این منطقه با ادغام سرزمین مانا در امپراتوری ماد به زیر سلطه مادها و در نهایت هخامنشیان درآمده باشد. منطقه یادشده، به‌خصوص در عصر اشکانی و ساسانی، با داشتن محوطه‌هایی مربوط به این ادوار (بیننده، ۱۳۸۵: ۸۰-۲۳؛ زارع‌فر، ۱۳۹۷: ۱۲۲) و همچنین به علت نزدیکی این نواحی به تخت‌سلیمان، اهمیت منطقه بوکان را نشان می‌دهد (مینورسکی، ب ۱۳۷۹: ۱۳-۹ و ۳۰؛ ۲۰۰۷: ۱۰۱). مینورسکی^۶ نوشته است که بوکان در دوره ساسانیان همانند پل ارتباطی بین تیسفون و تخت‌سلیمان بوده است و از مرکزیتی به نام «برزه»، بین بوکان- سقز (سرا) صحبت می‌کند (ب ۱۳۷۹: ۱۱-۹ و ۳۰-۲۷). از صدر اسلام و قرون اولیه منطقه بوکان، به دلیل عدم فعالیت‌های منسجم باستان‌شناسی اطلاعات چندانی نداریم. به نظر می‌رسد منطقه بوکان، همراه با دیگر نقاط سرزمین کردستان و آذربایجان، در سال ۲۰ هـ. ق. به تصرف سپاه اسلام درآمده باشد (بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۶۵). در دوره ایلخانیان، به دلیل انتخاب بخشی از سرزمین مکرران (مراغه) به‌عنوان پایتخت و نزدیکی آن به بوکان، حضور مغولان در این منطقه به‌خوبی احساس می‌شود (Minorsky: 1957:58). سرزمین بوکان در دوره شاه طهماسب صفویه محل عبور لشکران سلطان سلیمان عثمانی بوده است (مطراقچی، ۱۳۷۹: ۴۷). امیر شرفخان بدلیسی مؤلف کتاب شرفنامه در دوره صفویه، از قلعه و ناحیه طرغه به‌عنوان مراکز مهم حکومتی والیان مکرری نام می‌برد (۱۳۷۷: ۲۹۶). در مجموع پیش از دوره قاجاریه، چنان‌نامی از «بوکان» در منابع تاریخی و جغرافیایی دیده نمی‌شود (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۳: ۳۳). مقارن با نیمه دوم سده ۱۹ و اوایل سده ۲۰ م. تعدادی از پژوهش‌گران و سیاحان معروف از جمله مینورسکی، ژاک دومرگان، اُسکارمان^۷ و حاج‌سیاح، از روستای بوکان دیدن کرده و مطالبی در مورد حکام، معماری بناها و چشمه یا سراب آن معروف به «حه‌وزه گه‌وره» (حوض بزرگ) نوشته‌اند (تصویر ۲). در سال ۱۹۱۱ م. مینورسکی از سوی محمدحسین خان به بوکان دعوت شد و جزئیات این سفر را در کتاب خود با عنوان «گرد»^۸ شرح داد (الف ۱۳۷۹: ۶۴). به گفته مینورسکی در این زمان، بوکان یک قصبه و مرکز اداری یک بخش و محل سکونت نسل‌به‌نسل حاکمان مکرری بوده است (۱۹۵۷: ۶۸؛ ۲۰۰۷: ۹۳). دومرگان هم از

فواره با انواع درختان میوه و گل‌های زیبا چشم‌انداز دلنشینی به عمارت و به‌خصوص به ایوان ستون‌دار به هنگام نسیم صبحگاهی و غروب آفتاب می‌داد. انتقال آب از چشمه‌ها به داخل عمارت‌ها و هدایت آن از طریق گُنگه (تنپوشه‌های سفالی) به فضاهای داخلی از جمله حمام‌ها، موضوعی است که در نوع خود منحصر به فرد است. در مسیر گُنگه‌سازی شده در چند جا با استفاده از تنپوشه‌های سفالی سواره‌ای ایجاد شده بود تا اهالی روستا با بازکردن آن‌ها در فواصل زمانی معین از آب آن‌ها استفاده کنند (آقایی، ب ۱۳۹۵: ۱۰۱). در این بناها تزیینات متنوعی از آجرکاری، گچ‌بری، حجاری، آینه‌کاری، رنگ‌آمیزی، تزیینات کاهگلی و آرایه‌های چوبی به‌کاررفته که شواهد آن در فضاهای مسکونی مردم عادی به سختی قابل رؤیت هستند.

نقشه ۱: پراکندگی عمارت‌های اربابی در سطح شهرستان بوکان (منبع: سرخایی، ۱۴۰۲).

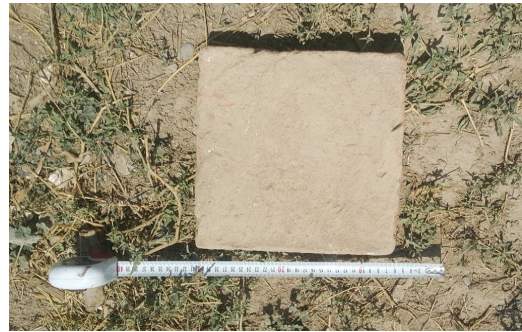
تزیینات بناهای مسکونی شهرستان بوکان در ادوار قاجار و پهلوی

در ادوار قاجاریه و پهلوی، رؤسا و خوانین شهرستان بوکان در مراکز و روستاهای محل سکونت خود جهت نشان دادن قدرت سیاسی، اقتصادی و اجتماعی خود اقدام به ساخت عمارت‌های مجلل یا در اصطلاح محلی «بالاخانه» کرده‌اند که در نگاه نخست نشان‌دهنده نظام ارباب‌رعیتی و به‌نوعی فاصله طبقاتی در جامعه آن روزگار بوکان است. انجام اصلاحات ارضی در دوره پهلوی دوم و تقسیم املاک خوانین و آقایان در میان دهقانان موجب شد صاحبان املاک و رؤسای عشایر، محل سکونت خود

اتکا بر بررسی‌های صورت‌گرفته در شهرستان بوکان، تاکنون شانزده عمارت اربابی شامل قلعه سردار بوکان،^{۱۶} عمارت اربابی حمامیان،^{۱۷} ینگ‌کند،^{۱۸} قورمیش،^{۱۹} سردارآباد،^{۲۰} کوچک‌اطمیش،^{۲۱} فلاچی،^{۲۲} سیوه‌دین (سیف‌الدین سفلی)،^{۲۳} کلته‌گاه،^{۲۴} قروچای علیا،^{۲۵} اسکی‌بغداد،^{۲۶} ساروقامیش بهی،^{۲۷} احمدآباد،^{۲۸} تیکان‌تپه،^{۲۹} جانبلاغ،^{۳۰} و باغچه بهی^{۳۱} شناسایی شده‌اند (نقشه ۱). از شانزده عمارت مذکور، عمارت‌های حمامیان، ینگ‌کند، قورمیش، کلته‌گاه، احمدآباد، فلاچی و جانبلاغ ساختار و عناصر معماری اولیه آن‌ها باقی‌مانده است. تا حدودی ساختار و ویژگی معماری عمارت‌های سردارآباد، باغچه بهی، ساروقامیش بهی، تیکان‌تپه، قروچای علیا، کوچک‌اطمیش و سیوه‌دین باقی‌مانده و عمارت‌هایی هم‌چون قلعه سردار بوکان و اسکی‌بغداد به کلی تخریب شده است و از ساختار معماری و هسته اولیه آن‌ها آثاری موجود نیست. عمارت‌های اربابی بوکان در دو طبقه با مصالح سنگ در پی یا در طبقه اول، آجر، خشت، گچ، کاهگل و چوب بنا نهاده شده‌اند. در واقع مصالح مورد استفاده، بوم‌آورد بوده و از خود محل تهیه شده‌اند؛ درحالی‌که بناهای مردم عادی در یک طبقه احداث شده‌اند. از طبقه اول برای انجام کارهای روزمره هم‌چون پخت‌وپز و هم‌چنین محل استراحت و زندگی رعیت‌ها و خدمه خان و از طبقه دوم به‌عنوان شاه‌نشین، محل زندگی خان به همراه همسران و فرزندان و هم‌چنین مکان پذیرایی آقا از رجال دولتی و منطقه‌ای استفاده می‌شد. اکثر این عمارت‌ها در مرکز یا مشرف به روستاها و یا بر روی محوطه‌های تاریخی احداث شده‌اند که از دور، چشم هر رهگذری را به خود معطوف می‌کنند. بیشتر عمارت‌های اربابی بوکان دارای ایوان‌های ستون‌دار رفیعی هستند که از گذشته‌های دور شاخصه معماری منطقه مکریان و به‌ویژه بوکان بوده و در واقع عظمت و بزرگی خاصی به عمارت‌ها بخشیده‌اند. در بیشتر این عمارت‌ها از جمله حمامیان، قلعه سردار، ینگ‌کند و باغچه‌بهی آثار و بقایای برج شناسایی شده است که نشان می‌دهد افرادی به‌عنوان نیروی نظامی در برابر تهاجمات ایلات مجاور و نگرانی از بنای عمارت تحت امر صاحب‌منصبان بوده‌اند. طبق گفته رضانی (۱۴۰۲)، عمارت باغچه‌بهی دارای زندان نیز بود. حیاط وسیع با حوض آب و

«سقل» از دیگر مصالح رایج در عمارت‌های اربابی است که از آن در پی بنا و دیواره‌ها بهره گرفته‌اند. این نمونه مصالح در تزیینات عمارت سردارآباد به اشکال خطوط مورب و متقاطع، هندسی و قاب‌نماها و در عمارت‌های حمامیان و کوچک‌اطمیش به صورت مکعب‌های سنگی کار گذاشته شده‌اند. از دیگر مصالحی که علاوه بر اندود کردن فضاهای داخلی در تزیینات بناها هم کاربرد داشته، گچ است. گچ در آراستن عمارت‌های حمامیان، جانبلاغ و قلاچی متداول بوده است. کاهگل ملاتی است که علاوه بر کاهگل کردن فضاهای داخلی، بیرونی و سقف‌ها در دروازه‌های ورودی عمارت‌های جانبلاغ و احمدآباد، از آن آرایه زیبایی به اشکال شبدری اجرا کرده‌اند. هم‌چنین از چوب درختانی نظیر چنار، گردو، سپیدار، درختان تبریزی و نیزارهای مجاور سیمینه‌رود در ساخت درب، پنجره، برپایی ایوان‌ها، پوشاندن سقف‌ها و حصیربافی استفاده کرده‌اند. رنگ‌آمیزی درب‌ها، پنجره‌ها، زرده‌ها و ستون‌ها به رنگ‌های مختلف جهت زیباکاری و محافظت از آن‌ها در برابر حشرات، از دیگر آرایه‌های تزیینی در عمارت‌های مسکونی بوکان است. هم‌چنین در عمارت احمدآباد از خاک رُس، ملات رنگی تهیه کرده‌اند که در نوع خود منحصربه‌فرد است. آینه‌کاری نیز از دیگر تزیینات بناهای مسکونی بوکان است که تنها در عمارت احمدآباد به‌کاررفته است. در مجموع تزیینات عمارت‌های اربابی بوکان را می‌توان در هفت گروه شامل تزیینات آجرکاری، گچ‌بری، حجاری، آینه‌کاری، رنگ‌آمیزی، آرایه‌های چوبی و ملات کاهگلی تزیینی مورد مطالعه و بررسی قرار داد (جدول ۱).

در روستاها را ترک و به شهرها نقل مکان کنند که این عوامل سبب شد عمارت‌های اربابی در گذر زمان به علت عدم نگهداری، تخریب و ساختار معماری آن‌ها دستخوش تغییرات زیادی شود. تاکنون از میان شانزده عمارت مورد مطالعه، تنها عمارت اربابی ینگگی‌کند در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است و هیچ‌گونه مطالعه منسجم و جامعی در ارتباط با این بناها صورت نگرفته است. از آنجاکه شهرستان بوکان در مناطق کوهستانی واقع شده، در ساخت و تزیین عمارت‌ها بیشتر از مصالح آجر، سنگ، گچ، کاهگل و چوب استفاده شده است. مصالح آجر به ابعاد ۲۵×۲۵ با ضخامت ۵ سانتی‌متر (تصویر ۳) از مصالحی است که در عمارت‌های حمامیان، ینگگی‌کند، قورمیش و قلعه سردار بوکان که اکنون اثری از آن موجود نیست، به‌صورت آبشاری، نیم‌ستون‌های آجری، دندان‌موشی، طاق‌نما و قاب‌های تزیینی، خفته‌راسته و حصیری به کار رفته است.

تصویر ۳: نمونه آجرهای مورد استفاده در عمارت‌های اربابی شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

استفاده از سنگ‌های آهکی (تراورتن) یا در اصطلاح محلی

جدول ۱: تزیینات به‌کاررفته در عمارت‌های اربابی شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۲)

ردیف	نام بنا	آجرکاری	گچ‌بری	حجاری	چوبی	رنگ‌آمیزی	آینه‌کاری	کاهگلی
۱	قلعه سردار	*						
۲	حمامیان	*	*	*	*			
۳	ینگگی‌کند	*	*		*			
۴	سردارآباد		*	*	*	*		
۵	قورمیش	*	*		*	*		
۶	کلت‌گاه	*			*	*		
۷	سیوه‌دین				*	*		
۸	احمدآباد	*	*		*	*	*	*
۹	باغچه بهی		*			*		

ردیف	نام بنا	آجرکاری	گچ‌بری	حجاری	چوبی	رنگ‌آمیزی	آینه‌کاری	کاهگلی
۱۰	ساروقامیش بهی							
۱۱	تیکان تپه		*			*		
۱۲	فلاچی		*			*		
۱۳	جانبلاغ		*		*	*		*
۱۴	اسکی بغداد							
۱۵	قروچا علیا		*			*		
۱۶	کوچک اطمیش			*				

آجرکاری

تزیینات و استقامت‌سازی بنا در عمارت‌های اربابی شهرستان بوکان به کار رفته، آجر است. این مصالح، به دلیل شرایط سخت آب و هوایی و همچنین به خاطر سهولت تهیه این مصالح در محل، در ساخت عمارت‌های مسکونی شهرستان بوکان به کار رفته است. آجر با ابعاد ۲۵×۲۵ و ضخامت ۵ سانتی‌متر ابعاد استاندارد در ساخت بناهای کردستان مکریان است و بیشترین آرایه‌ها نیز با این مصالح به اجرا درآمده‌اند. به‌طور کلی به‌علت شرایط اقلیمی منطقه بوکان و کردستان مکریان، در ساخت اکثر بناها اعم از مساجد، آرامگاه‌ها و منازل مسکونی از آجر استفاده شده است. معماران و هنرمندان محلی عصر قاجاریه و پهلوی، این مصالح را با اشکال آبشاری، نیم‌ستون‌های آجری، دندان‌موشی، طاق‌نماهای تزیینی، خفته‌راسته و حصیری در نمای بیرونی بناها به اجرا گذاشته‌اند. به علاوه تزیینات آجرکاری عمارت‌های اربابی بوکان قابل مقایسه با دیگر بناهای منطقه مکریان از جمله آرامگاه سرداران مکری، مسجد سور و آرامگاه ایلخانی زادگان حمامیان، ساختمان محمودیان، خانه خسروی و خانه میرزا رحمت شافعی مهاباد است (جدول ۲).

هنر چیدن آجر در بناها با استفاده از نقوش هندسی در تزیین نماها، متناسب با شکل و شمایل کلی بنا (کیانی، ۱۳۷۶: ۵۹) از شاخص‌ترین هنرهای مورد استفاده در تزیین بناهای کردستان مکریان و از جمله شهرستان بوکان است. شاید این بدان سبب است که اصلی‌ترین ماده شناخته‌شده در معماری اسلامی ایران نیز آجر است که تقریباً در اکثر نقاط ایران در دو نوع آجر ساده معمولاً به رنگ آخرای (قرمز رنگ) و نخودی و آجر لعاب‌دار، با رنگ‌های متنوع تولید می‌شود. تزیینات آجر تراشی که از دوره سلجوقی در معماری باب می‌شود، در دوره قاجاریه دوباره رواج می‌یابد (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۱۰۹). تزیینات آجرکاری دوره قاجار، ادامه تزیینات دوره پیشین است؛ اما به شکوفایی دوران سلجوقی و متنوع دوره صفوی نبوده است (زمرشیدی، ۱۳۷۷: ۲۸). آجرهایی که در دوره قاجار به کار رفته است، به‌صورت قالبی و تراش است که این‌گونه آجرها در اندازه و شکل‌های مختلف هندسی و غیرهندسی در نماسازی بنا تأثیر بسزایی داشته است (کیانی، ۱۳۷۶: ۷۱). مهم‌ترین و بارزترین مصالحی که هم در

جدول ۲: تزیینات آجرکاری در عمارت‌های مسکونی شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۲)

ردیف	نام بنا	نام تزیینات	تصویر	طرح
۱	عمارت اربابی حمامیان	آجرکاری دندان‌موشی		
۲	عمارت اربابی حمامیان	طاق‌نماهای تزیینی		

ردیف	نام بنا	نام تزیینات	تصویر	طرح
۳	عمارت ینگى کند	تزیینات آبشاری		
۴	عمارت ینگى کند	آجرکاری جرز ایوان ورودی		
۵	عمارت ینگى کند	تزیینات آجرکاری دندانانه موشی		
۶	عمارت قورمیش	آجرکاری خفته راسته		
۷	عمارت قورمیش	تزیینات آبشاری		
۸	عمارت قورمیش	تزیینات آجرکاری حصیری		

گچ‌بری

شد و خود را گرفت، به رنگ سفید در می‌آید که نزد ایرانیان رنگی زیبا و مطلوب است. به‌طور کلی نقوش گچ‌بری در دوران اسلامی را می‌توان در چهار دسته گچ‌بری با نقوش هندسی، گیاهی، اسلامی و حیوانی قرار داد (بزرگ‌مهری،

استفاده از گچ در بناهای مسکونی، پیشینه‌ای بسیار کهن دارد. گچ به‌دلیل خاصیت شکل‌پذیری، در طول تاریخ جهت تزیینات، بسیار متداول بوده است. گچ پس از آن که خشک

است که به دلیل نبود حفاظت از این بناها، به احتمال زیاد در طول چند سال آینده این نمونه تزئین در عمارت‌های اربابی بوکان به کلی از بین خواهد رفت. از بارزترین نوع این تزئینات می‌توان به گچ‌بری‌های شومینه عمارت جانبلاغ و عمارت حمامیان اشاره کرد (جدول ۳).

در عمارت‌های مسکونی بوکان نیز از این مصالح جهت آندود کردن دیوارها و هم جهت تزئین شاه‌نشین عمارت‌ها استفاده شده است. با اتکا بر مطالعات صورت گرفته در عمارت‌های اربابی حمامیان، ینگ‌کند، جانبلاغ و احمدآباد آثار تزئینات گچ‌بری به اشکال هندسی و گیاهی باقی مانده

جدول ۳: تزئینات گچ‌بری در عمارت‌های اربابی شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۲)

ردیف	نام بنا	نام تزئینات	تصویر	طرح
۱	عمارت حمامیان	گچ‌بری با نقش سه‌ترنج		
۲	عمارت حمامیان	گچ‌بری با نقش ترنج		
۳	عمارت حمامیان	گچ‌بری با نقش هندسی		
۴	عمارت جانبلاغ	گچ‌بری با نقش هندسی		
۵	عمارت قلاچی	گچ‌بری با نقش هندسی		

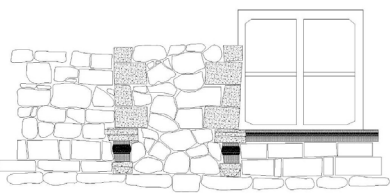
ردیف	نام بنا	نام تزیینات	تصویر	طرح
۶	عمارت احمدآباد	گچ‌بری با نقش هندسی		
۷	عمارت جانبلاغ	گچ‌بری با نقوش گیاهی و مارپیچی		

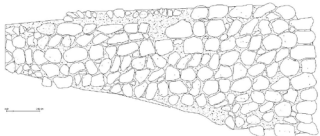
حجاری

۳۰. عمارت قاجاری سردارآباد تنها عمارت بوکان است که تماماً از سنگ بنا نهاده شده و دارای آرایه‌هایی به اشکال هندسی، خطوط مورب و متقاطع، قاب‌نماها و پایه‌های تزیینی است (جدول ۴). به دلیل تخریب و مرمت‌های صورت گرفته در بیشتر عمارت‌های اربابی بوکان، آثار کمی از تزیینات حجاری باقی مانده است.

سنگ از مصالحی است که به اشکال قلوه و لاشه اکثراً در پی و طبقه اول جهت استحکام‌بخشی به عمارت‌های اربابی بوکان استفاده شده است. در عمارت‌های کوچک‌اطمیش و حمامیان، سنگ‌های آهکی به اشکال منظم بر روی هم قرار گرفته‌اند که در نوع خود منحصر به فرد و قابل مقایسه با بناهای مسکونی عصر قاجاریه و پهلوی مهاباد هستند (سلیمی و دیگران، الف ۱۳۹۸):

جدول ۴: تزیینات حجاری در عمارت‌های اربابی شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۲)

ردیف	نام بنا	نام تزیینات	تصویر	طرح
۱	عمارت سردارآباد	خطوط متقاطع		
۲	عمارت سردارآباد	خطوط مورب		
۳	عمارت سردارآباد	پایه‌های تزیینی		

ردیف	نام بنا	نام تزیینات	تصویر	طرح
۴	عمارت حمامیان	بلوک‌های سنگی		-
۵	عمارت کوچک اطمیش	بلوک‌های سنگی		

کناره‌های رودخانه سیمینه‌رود، به حد وفور یافت می‌شود. از این نوع الیاف که به‌شبهه زیبایی به هم بافته می‌شد، برای پوشاندن سقف عمارت‌ها استفاده می‌شد. به‌علاوه حصیر پوشش مناسبی در برابر حشرات موذی و جوندگان کوچک از جمله موش‌هاست. از نمونه‌های زیبای حصیر می‌توان به حصیربافی سقف عمارت حمامیان، سیوه‌دین و تیکان تپه اشاره کرد. دیوار چوبی از عناصر معماری است که در عمارت سردارآباد بوکان قابل مشاهده است. معماران عمارت قاجاری سردارآباد، دیوار فضاهای داخلی را با چوب که دو طرف آن را با کاهگل اندود کرده‌اند، بنا نهاده‌اند که مشابه دیوار چوبی شهر گلستان، واقع در شمال ایران است که دلیل این تشابه به احتمال زیاد، وفور چوب در سردارآباد و مناطق پیرامونی آن است. اینکه عمارت‌های بوکان همانند مه‌آباد دارای پنجره‌های اُرسی شکل بوده‌اند یا نه، به احتمال زیاد این عمارت‌ها نیز دارای پنجره‌های اُرسی شکل بوده‌اند؛ اما اکنون آثاری از آن‌ها باقی نمانده است. چرا که ایزابلا بیشوب^{۳۳} هنگام اقامت در مکریان اشاره به پنجره‌های مشبک اُرسی از جنس چوب سیاه کرده است (۱۸۹۱: ۲۰۸). آرایه‌های چوبی به‌صورت هندسی، قواره‌بری، گل‌میخ‌ها، سر ستون‌های ایونیک و حصیربافی از تزیینات رایج در عمارت‌های مسکونی شهرستان بوکان هستند (جدول ۵).

جدول ۵: تزیینات حجاری در عمارت‌های اربابی بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۲)

ردیف	نام بنا	نام تزیینات	تصویر	طرح
۱	عمارت ینگی‌کند	قواره‌بری با نقش ترنج		

تزیینات چوبی

چوب از گذشته تاکنون یکی از فراوان‌ترین عناصر تزیینی و معماری در دسترس اهالی بوکان بوده است. عیناً به همین سبب است که استادکاران این شهر نمونه‌های تزیینی بسیار جذابی را با استفاده از چوب به وجود آورده‌اند. این نوع صنعت در ایجاد تزیینات چوبی بناهای تاریخی شهر از جمله در پنجره‌ها، دروازه‌های ورودی، درب اتاق‌ها، سرستون‌ها، پوشش سقف اتاق‌ها و راه‌پله‌ها نمایان است. زیباترین نوع این تزیینات را می‌توان در اتاق شاه‌نشین عمارت حمامیان دید که اکنون در حال تخریب و نابودی است. سرستون‌های ایونیک یا در اصطلاح محلی «کوتره» از دیگر تزیینات چوبی عمارت‌های مسکونی کلت‌گاه و ینگی‌کند بوکان است که مشابه آن در اکثر خانه‌های اعیانی و مساجد عصر قاجاریه و پهلوی کردستان مکریان قابل مشاهده است. قواره‌بری و گل‌میخ‌های روی درب دروازه‌های ورودی عمارت‌ها از دیگر آرایه‌هایی هستند که در عمارت‌های ینگی‌کند، حمامیان، جانبلاغ و احمدآباد، شواهد آن به دست آمده است که مشابه معماری سابق مه‌آباد و خانقاه شیخ حسام‌الدین هستند (سلیمی و همکاران، الف ۱۳۹۸: ۳۳؛ سلیمی و همکاران، ب ۱۳۹۸: ۱۲). حصیر، نوع الیاف گیاهی است که در بوکان از نیزارها یا در اصطلاح محلی «قامیش‌های»

ردیف	نام بنا	نام تزیینات	تصویر	طرح
۲	عمارت ینگگی کند	تزیینات گل میخ		
۳	عمارت احمدآباد	تزیینات گل میخ		-
۴	عمارت جانبلاغ	تزیینات گل میخ		-
۵	عمارت کلتنه گاه	سرستون ایونیک		
۶	عمارت قورمیش	پنجره های با اشکال هندسی		
۷	عمارت احمدآباد	پنجره های با اشکال هندسی		-
۸	عمارت حمامیان	حصیربافی		-

ردیف	نام بنا	نام تزیینات	تصویر	طرح
۹	عمارت حمامیان	تزیینات چوبی		
۱۰	سردارآباد	دیوار چوبی		

آینه کاری

به شیوه آینه روی آینه (چندلا) به کار رفته است. در این خانه‌ها هنر آینه کاری روی دیوار و سقف، کار شده است. آینه کاری بر روی دیوار معمولاً با برجستگی کم و با طرح‌های گل و گلدان استفاده می‌شود و در سقف با برجستگی بیشتر نسبت به دیوار و به صورت ترکیب با نقاشی و تزیینات چوبی به کار رفته است. این هنر از دیگر تزیینات موجود در عمارت‌های اربابی بوکان است که به اشکال هندسی، تنها در عمارت احمدآباد شناسایی شده است (جدول ۶). به علاوه افرادی مانند سیدمحمد صمدی به هنر آینه کاری در بناهای مهاباد اشاره کرده‌اند (۱۳۷۳: ۱۳۵).

هنر ایجاد اشکال منظم در طرح‌ها و نقش‌های متنوع با قطعات کوچک و بزرگ آینه به منظور تزیین سطوح داخلی بنا را هنر آینه کاری می‌نامند. حاصل این هنر، ایجاد فضایی درخشان و پرتلاؤ است که از بازتاب پی‌درپی نور در قطعات بی‌شمار آینه پدید می‌آید (علی‌آبادی و جمالیان، ۱۳۹۱: ۱۸). تزیینات آینه کاری در خانه‌های مسکونی، بیشتر به صورت طرح‌های گل و گلدان به همراه نقوش اسلیمی و آینه کاری روی گچ است. برخی از خانه‌های مسکونی در دوران قاجار تالاری به نام تالار آینه دارند که در آن هنر آینه کاری به صورت گسترده و

جدول ۶: تزیینات آینه کاری در عمارت‌های اربابی شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۲)

ردیف	نام بنا	نام تزیینات	تصویر	طرح
۱	احمدآباد	آینه کاری		
۲	احمدآباد	آینه کاری		

رنگ‌آمیزی

استفاده از رنگ در صنایع چوبی، کارکرد حفاظتی نیز داشت؛ چراکه از پوسیدگی این صنایع بر اثر حشرات از جمله مورپانه‌ها جلوگیری می‌کرد. به‌علاوه در عمارت احمدآباد از خاک رُس طبیعی ملاتی تهیه کرده‌اند که دارای رنگ نارنجی است (جدول ۷).

رنگ‌آمیزی از دیگر تزیینات موجود در عمارت‌های اربابی شهرستان بوکان است. از این ماده به رنگ‌های سبز، قرمز، آبی، زیتونی و فیروزه‌ای در تزیین درب‌ها، پنجره‌ها، نرده‌ها، ستون‌ها و ازاره‌ها استفاده کرده‌اند. علاوه بر جنبه زیبایی

جدول ۷: تزیینات رنگ‌آمیزی در عمارت‌های اربابی شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۲)

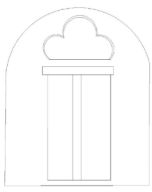

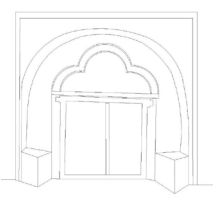
ردیف	نام بنا	نام تزیینات	تصویر	طرح
۱	عمارت سیف‌الدین سفلی	نرده‌های چوبی		-
۲	عمارت کلت‌گاه	درب ورودی		-
۳	سردارآباد	ازارۀ رنگی		-
۴	جانبلاغ	درب ورودی		-
۵	احمدآباد	ملات رنگی		-

تزیینات کاهگلی

درصد رُس آن بالای ۴۰٪ است که از آن علاوه بر آندودکردن فضاهای مسکونی، در تولید و ساخت ظروف سفالی و تنور نیز بهره می‌برند. در دو عمارت جانبلاغ و احمدآباد بر بالای دروازه‌های ورودی، اشکالی به نقش شبدری اجرا کرده‌اند که در نوع خود منحصر به فرد هستند (جدول ۸).

کاهگل ملاتی است که از مخلوط کردن کاه و گل به دست می‌آید. امروزه نیز در روستاهای بوکان جهت کاهگل کردن فضاهای مسکونی، از هر خاکی استفاده نمی‌کنند؛ بلکه از معدن خاک رُسی با عنوان «گله‌جان» استفاده می‌کنند که

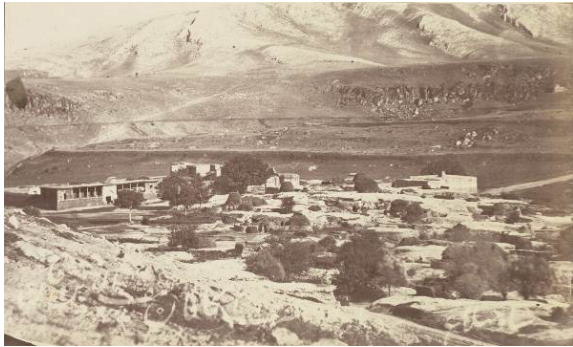
جدول ۸: تزیینات کاهگلی در عمارت‌های مسکونی شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۲)

ردیف	نام بنا	نام تزیینات	تصویر	طرح
۱	عمارت احمدآباد	شبدری		
۲	عمارت جانبلاغ	شبدری		

بحث و تحلیل

بوکان به لحاظ تاریخی و فرهنگی از شهرهای کردستان مُکریان واقع در حوضه جنوب دریاچه ارومیه است. بوکان در مناطق کوهستانی با تابستان‌های معتدل و زمستان‌های سرد قرار گرفته است. در تمام شهرستان بوکان نزولات جوی یکسان نیست؛ چراکه در دهستان‌های گورک و ایل تیمور به‌علت ارتفاعات زیاد، میزان بارش‌ها به نسبت نواحی مرکزی، شمالی و شرقی بیشتر است. در مناطق غرب و جنوب غربی، سنگ از متداول‌ترین نوع مصالح و در نواحی مرکزی، شمالی و شرقی که از ارتفاعات کاسته می‌شود، خشت رایج‌ترین نوع مصالح است. در نتیجه معماران بوکان تمهیدات لازم را در برابر شرایط آب و هوایی نواحی مختلف بوکان مد نظر قرار داده‌اند. در دوران قاجاریه بیشتر نواحی کشور تحت سیطره خوانین محلی و رؤسای عشایر بود و بعدها در عصر پهلوی اول، رضاشاه سعی در کاستن قدرت آن‌ها داشت و سرانجام در دوره پهلوی دوم با انجام اصلاحات اراضی، آن‌ها روستاهای محل سکونت خود را ترک کردند و شهرنشین شدند. در فاصله زمانی فوق، خوانین محلی و رؤسای عشایر در مراکز خود اقدام به احداث عمارت‌هایی کرده بودند که در نگاه نخست نشانه نظام ارباب‌رعیتی و فاصله طبقاتی در جوامع دوران قاجار و پهلوی اول است. با انجام اصلاحات اراضی خوانین مجبور به سکونت در شهرها شدند. در نتیجه بسیاری از عمارت‌ها به دلیل عدم مرمت و محافظت تخریب و دچار تغییرات متعددی شدند. اصلاحات دوران پهلوی سبب شد تا

طبقه متوسط در جوامع آن روزگار ایران ظهور کند که تحت عنوان طبقات مرفه جامعه شهرت یافت‌اند و بیشتر در کنار عناصر اصلی شهرسازی دوران پهلوی از جمله خیابان و میدانی اقدام به ساخت خانه‌های مسکونی کردند (کریمیان و سلیمی، ۱۳۹۸: ۲۸۰-۲۷۴). در اکثر روستاهای شهرستان بوکان عمارت‌های اربابی وجود داشته است که اکنون بیشتر آن‌ها از بین رفته‌اند یا مراحل پایانی حیات خود را طی می‌کنند (تصویر ۴). با اتکا بر مطالعات صورت‌گرفته توسط نگارندگان، تاکنون شانزده عمارت اربابی در شهرستان بوکان شناسایی شده‌اند. قلعه سردار مهم‌ترین و شناخته‌ترین عمارتی است که به دستور سردار عزیزخان (۱۲۸۷-۱۲۰۷ ه. ق.) احداث (ثنائی، ۱۴۰۱: ۶۸۷-۶۲۹) و بعدها در زمان سیف‌الدین خان (۱۳۰۸-۱۲۸۰ ه. ق.) و محمدحسین خان (۱۳۳۳-۱۲۹۸ ه. ق.) تکمیل و توسعه داده شد و در واقع اکثر عمارت‌های این شهر به دلیل رقابت خوانین با یکدیگر و به تقلید از قلعه سردار بنا نهاده شده‌اند. شواهد نشان می‌دهد که بیشتر عمارت‌های اربابی در بخش فیض‌الله‌بیگی واقع شده‌اند که این موضوع نشان از قدرت گرفتن این ایل از اواسط دوره قاجاریه به بعد دارد. در دوره محمدشاه قاجار یکی از بیگ‌زاده‌گان مُکریان به نام عبدالرحمن بیگ که از نزدیکان عبدالله‌خان در ساوجبلاغ مُکری بود، هنگام ملاقات با حاج میرزا آقاسی در تهران توانست روستای باغچه و ناحیه بهی که اکنون بخشی از منطقه فیض‌الله‌بیگی است را از دولت قاجار خریداری کند (ثنائی، ۱۴۰۱: ۵۸). باغچه در ابتدا تنها ملک عبدالرحمن بیگ

تصویر ۴: عکس علی خان والی از روستای سردار آباد و موقعیت عمارت اربابی آن. [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:6665026\\$28%20i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:6665026$28%20i)

بیشتر عمارت‌های بوکان در دو طبقه، در مرکز روستاها یا مشرف به آن‌ها احداث شده‌اند که در واقع نشان‌دهنده قدرت اقتصادی بانی این عمارت‌ها و فاصله طبقاتی بوده است؛ چراکه در آن زمان حتی در شهر مهاباد و بوکان، مردم عادی قدرت احداث خانه‌های دو طبقه را نداشتند. بارزترین ویژگی این بناها داشتن ایوان ستون‌دار است که علاوه بر دادن شکوه و جلال به بناها، جنبه‌ای فنی و کارکردی نیز داشت. ایوان ستون‌دار مانع ریزش نزولات جوی به داخل فضاهای مسکونی می‌شود. به علاوه در فصل بهار و تابستان مکان دلنشینی جهت گفت‌وگو درباره مباحث مختلف روزمره است. با توجه به اقلیم کوهستانی منطقه، سقف عمارت‌ها مسطح، بازشوها تا حدودی کوچک، فضاهای داخلی تودرتو و به هم پیوسته و عرض دیوارها بیش از یک متر است که در نتیجه تبادل حرارت کاهش می‌یابد. آجر مهم‌ترین مصالحی است که در عمارت‌های قلعه سردار، حمامیان، ینگه کند، ساروقامیش‌بهی، تیکان تپه و قورمیش به کار رفته است. تهیه این مصالح نیاز به کوره‌های آجرپزی^{۳۳} در محل دارد که براساس منابع نوشتاری، این نوع سازه‌ها در محل وجود داشته است (شافعی، ۱۳۷۸: ۵۵۲). از آجر در ساخت دیوارهای طبقه دوم و هم در تزیین نمای بیرونی بنا استفاده شده است. آجر به ابعاد ۲۵×۲۵ با ضخامت ۵ سانتی‌متر، ابعاد استاندارد است که در ساخت اکثر بناهای کردستان مکرران هم‌چون شهرهای مهاباد، بوکان، سردشت و... به کار رفته است (سلیمی و دیگران، الف ۱۳۹۸: ۲۳). از این مصالح به صورت آبشاری، نیم‌ستون‌های آجری، دندانه‌موشی، طاق‌نماها و قاب‌های تزیینی، خفته‌راسته و حصیری در آراستن بناها استفاده کرده‌اند که قابل مقایسه

بود؛ اما در هنگام مرگ علاوه بر روستای باغچه، صاحب دو روستای تیکان تپه و ساروقامیش نیز بود. عبدالرحمن بیگ دارای سه پسر به نام‌های فیض‌الله بیگ، کریم بیگ و سلطان بیگ بوده است که کریم بیگ در جوانی و در جنگ با ایل جاف کشته می‌شود (حیرت سجادی، ۱۳۸۱: ۲۳۲) و عبدالرحمن بیگ روستای تیکان تپه را به «فیض‌الله بیگ» و باغچه و ساروقامیش را به سلطان بیگ می‌بخشد. فیض‌الله بیگ و سلطان بیگ، علم‌دوست و فضل‌پرور و دارای سواد فارسی و عربی بوده‌اند؛ چنان‌که در روستاهای خود مساجد، مدارس و کارگاه قالی‌بافی بنا می‌کردند و علاوه بر کودکان خود، فرزندان مردم عادی را نیز به تحصیل تشویق می‌کردند. فیض‌الله بیگ در مدت کوتاهی علاوه بر تیکان تپه، پنجاه الی شصت روستا را خریداری می‌کند (ناهدی، ۱۳۶۲: ۱۱) و در سال ۱۲۸۳ هـ. ق. به پاس شکست ایل جاف از طرف ناصرالدین شاه قاجار، خلعت و مبلغ دویست تومان مواجب سالانه دریافت می‌کند (ثنائی، ۱۴۰۱: ۶۲۱-۶۲۰). بعدها ایل بزرگی به نام «فیض‌الله بیگ» بخش وسیعی از سرزمین بوکان و سقز را تصاحب می‌کند. بعد از فیض‌الله بیگی‌ها، ده‌بگری‌ها به ریاست عباس‌آقا از مقتدرترین ایلات بوکان و مهاباد بودند که توانستند بخش اعظم دشت‌های واقع میان مهاباد- میاندوآب و بوکان- میاندوآب را که از مناطق مستعد برای زراعت بود، متصرف شوند (ثنائی، ۱۴۰۱: ۷۲). گورک‌ها نیز از دیگر ایلات شهر بوکان هستند که بیشتر نواحی جنوب غرب بوکان را در اختیار دارند. حسن‌آقا در گسترش املاک و نفوذ ایل گورک نقش پررنگی داشت و از طرف محمدشاه قاجار به مباحثی سردشت و ریاست ایل گورک رسید. هرچند خاستگاه این ایل سردشت و روستای سویناس مهاباد است (سلیمی، ۱۳۹۸: ۳۸)؛ اما هم‌زمان با توسعه طلبی ایل فیض‌الله بیگی، آن‌ها نیز بخش اعظم سرزمین‌های جنوب غرب بوکان را متصرف شدند (ثنائی، ۱۴۰۱: ۶۹-۶۸) و در روستاهایی هم‌چون اسکی‌بغداد، قروچای علیا و قالوی رسول آقا اقدام به ساخت عمارت‌هایی کردند که در حال حاضر آثار چندانی از آن‌ها باقی نمانده است.

محلی؛ بلکه به وسیلهٔ افراد غیربومی، از جمله استادکارانی که ساکن مراغه و ارومیه بودند، انجام می‌شد. البته این بدان معنی نیست که افراد محلی چنین پیشه‌ای بلد نبوده‌اند؛ زیرا برای انجام برخی امورات روستا در آن زمان مانند ساخت لوازم آسیاب، ادوات خیش و...، وجود نجار محلی در روستا الزامی بود (آقابگی، الف ۱۳۹۵: ۱۴۷-۱۲۷). دیوار چوبی با اندود کاهگل در دو طرف در عمارت قاجاری سردارآباد مشابه نوع معماری است که در شمال ایران به «لاردهی» معروف است (ممیز و ناسخیان، ۱۳۹۴: ۲۰). موضوعی که در ارتباط با روستای سردارآباد نیز صادق است. استفاده از رنگ در عمارت‌های اربابی بوکان، هم کارکرد زیبایی داشت و هم جنبهٔ حفاظتی. از این مواد شیمایی بیشتر از رنگ آبی فیروزه‌ای و سبز در تزیین پنجره‌ها، درب‌ها، نرده‌های چوبی و... استفاده کرده‌اند. دلیل اینکه بیشتر از دو رنگ اخیر بهره گرفته‌اند، به احتمال زیاد جایگاه این رنگ‌ها در میان ملل مسلمان است. هر رنگ با توجه به بینش و جهان‌بینی، اقلیم، جغرافیا، آیین و مذهب متفاوت است. در منظر اسلامی و عرفانی رنگ‌ها منزلت خاصی دارند و هر یک از آن‌ها به منزلهٔ مراحل تعالی تلقی می‌شوند (حق‌شناس و مهرابی، ۱۳۹۶: ۳). آینه‌کاری از دیگر آرایه‌هایی است که تنها در یک عمارت بوکان و آن هم در عمارت احمدآباد به کار رفته است. هنر آینه‌کاری در بناها بسته به نوع کاربری، دارای طراحی، تکنیک و شیوه‌های متفاوتی است. هنر آینه‌کاری در بناهای مسکونی بر روی گچ و در دیوار و سقف‌ها با زمینه‌ای نقره‌ای به رنگ‌های طلایی و لاجوردی و به شیوهٔ گل و گلدان طراحی شده است (مرادی و شیخی، ۱۳۹۵: ۸). در عمارت احمدآباد نیز این هنر در سقف و دیوارهٔ اندرونی در زمینه‌ای به صورت نقره‌ای به رنگ لاجوردی و به شیوهٔ گل‌های چهاربرگ اجرا شده است. کاهگل ملاتی است که با آن در بناهای مسکونی بوکان از جمله در عمارت‌های جانبلاغ و احمدآباد بر بالای دروازه‌های ورودی به‌صورت شبدری، اشکال زیبایی را خلق کرده‌اند که در نوع خود منحصربه‌فرد هستند. کاهگل در مقابل رطوبت و حرارت عایق بسیار خوبی است و از نظر دوام اگر اصولی تهیه شود، سال‌ها مقاومت می‌کند. ملات کاهگل یک ملات هوایی است

با بناهای مسکونی و مذهبی مه‌آباد و بوکان و حتی منسوجات منطقه هستند. گچ مصالحی است که در اکثر عمارت‌های بوکان، جهت اندود کردن و در عمارت‌های حمامیان، جانبلاغ، احمدآباد و قلاچی به اشکال هندسی در تزیین بنا استفاده کرده‌اند که درواقع آرایه‌های گچی عمارت حمامیان مشابه گلیم‌های شمال غرب ایران است (ژوله، ۱۳۸۱: ۱۲۵). حجاری و تزیینات سنگی، تنها در عمارت قاجاری روستای سردارآباد به اشکال خطوط مورب و متقاطع، قاب‌ها و پایه‌های تزیینی به کار رفته است؛ با این حال در عمارت‌های کوچک‌اطمیش و حمامیان نیز بلوک‌های سنگی قابل مشاهده است. دلیل اینکه در عمارت‌های بوکان از مصالح سنگ کمتر در تزیین بناها استفاده شده، به احتمال زیاد هزینه‌های بالای آن بوده است که خوانین محلی از انجام آن عاجز بوده‌اند. با این حال ژاک دومرگان نیز نوشته که کردستان مکرری سرشار از سنگ‌های معدنی هم‌چون مرمر و... است؛ اما بیشتر مردم از مصالح آجر در ساخت خانه‌های خود استفاده می‌کنند (۱۳۰۸: ۴۵). چوب از دیگر صناعتی است که هنرمندان بوکان از آن در آراستن عمارت‌ها بهره گرفته‌اند. با توجه به اینکه شهرستان بوکان در مناطق کوهستانی و دارای چشمه‌سارهای متعدد قرار گرفته، محل رویش درختانی هم‌چون چنار، بید، توت، گردو، نارون، درخت تبریزی، زالزالک، گلابی وحشی و... است. هنرمندان از این درخت‌ها برای ساخت درب‌ها، پنجره‌ها، نرده‌ها، سقف اتاق‌های شاه‌نشین و وسایل داخل عمارت‌ها استفاده می‌کردند. به‌علاوه اطراف سیمینه‌رود، محل رویش نیزارهایی بود که از آن‌ها حصیر می‌بافتند و نیز سالخوردگان محل از تهیهٔ حصیر از شهر میاندوآب در دورهٔ پهلوی صحبت می‌کنند (مینایی، ۱۴۰۱). غیر از حصیر در منطقهٔ بوکان از گیاهی به نام کُل جَگَن^{۳۴} نیز استفاده می‌کردند که از حصیر بهتر بود و از آن، هم برای پوشاندن سقف خانه‌ها جهت جلوگیری از موش‌خوردگی و هم به‌عنوان زیرانداز در اندازه‌های مختلف استفاده می‌کردند (آقابگی، ب ۱۳۹۵: ۹۰). با اتکا بر اسنادی که متعلق به مصباح‌الدیوان ادب (۱۲۹۷-۱۳۳۴ هـ. ق.) و مربوط به سال‌های ۱۳۲۱ و ۱۳۲۳ هـ. ق؛ یعنی دورهٔ مظفرالدین‌شاه قاجار است، چنین استنباط می‌شود که کار نجاری برای خان و صاحب‌منصبان، غالباً نه توسط افراد

پخت‌وپز، از معادنی با عنوان «گله‌جان» که درصد رُس آن و خاصیت چسبندگی آن بیشتر است، استفاده می‌کنند و از گاه و موی بز به‌عنوان شاموت آن بهره می‌برند (سلیمی، ۱۳۹۸: ۱۱۴). به‌علاوه در عمارت احمدآباد نیز از ملاتی که دارای رنگ زرد طبیعی است بهره گرفته‌اند (جدول ۹).

و در مقابل تابش آفتاب یا حرارت غیرمستقیم و در هوای آزاد خشک می‌شود؛ در صورتی که ضخامت ملات کاهگل ۲۰ الی ۳۰ سانتی‌متر باشد، عایق رطوبتی خوبی است. در کردستان مُکریان که بوکان بخشی از آن است از گذشته‌های دور برای کاهگل کردن فضاهای مسکونی، ساخت ظروف گلی و تنوره‌های

جدول ۹: بررسی تطبیقی تزیینات معماری عمارت‌های اربابی شهرستان بوکان با دیگر عناصر فرهنگی مُکریان (نگارندگان، ۱۴۰۲)

ردیف	بنای مورد مطالعه	بنای مورد مقایسه	عنصر تزیینی و معماری مورد مقایسه	تصویر عنصر تزیینی و بنای مورد مقایسه	قدمت	مأخذ
۱	خانه اربابی حمامیان و ینگ‌کند	خانه خسروی مه‌پاد	تزیینات آجرکاری آبشاری (جناغی)		پهلوی	سلیمی و همکاران، الف ۱۳۹۸: ۲۵
۲	خانه اربابی حمامیان و ینگ‌کند	نقش‌مایه منسوجات مُکریان (کلاه کُردی)	تزیین پیهاله زه‌نکی مشابه تزیینات آبشاری		-	صمدی: ۱۹۹۷: ۲۵
۳	خانه اربابی حمامیان و عمارت ینگ‌کند	خانه میرزا رحمت شافعی مه‌پاد، آرامگاه حمامیان و سنگ‌قبرهای ارمنی‌بلاغی	تزیینات دندان‌موشی		قاجاریه	سلیمی و صلح‌جو، ۱۴۰۰: ۱۳۴
۴	عمارت اربابی حمامیان	گلیم شمال غرب ایران (آذربایجان)	تزیینات گج‌بری با طرح سه‌ترنج		قاجاریه	ژوله، ۱۳۸۱: ۱۲۵
۵	عمارت اربابی ینگ‌کند و کلته‌گاه	مساجد ترجان سقز، سویناس و سیدنظام و خانقاه شیخ حسام‌الدین مه‌پاد	سرستون‌های ایونیک		قاجاریه	سلیمی، ۱۳۹۸: ۴۴
۶	خانه اربابی حمامیان، کوچک اطمینش و سردارآباد	ساختمان رحیم‌زاده	بلوک‌های سنگی		پهلوی	سلیمی و همکاران، الف ۱۳۹۸: ۳۰

ردیف	بنای مورد مطالعه	بنای مورد مقایسه	عنصر تزیینی و معماری مورد مقایسه	تصویر عنصر تزیینی و بنای مورد مقایسه	قدمت	مأخذ
۷	عمارت‌های اربابی حمامیان، سیف‌الدین سفلی و تیکان تپه	خانقاه شیخ حسام‌الدین مه‌آباد	پوشش حصیری سقف ایوان ستون‌دار		قاجاریه	سلیمی و همکاران، ب ۱۳۹۸: ۱۵۶
۸	عمارت ینگ‌کند و عمارت احمدآباد	خانقاه شیخ حسام‌الدین مه‌آباد	تزیینات قواره‌بری		همان	همان
۹	عمارت سردارآباد، قروچای علیا، قورمیش و سیف‌الدین علیا	ستون‌های مسجد ترجان سقز	رنگ‌آمیزی		قاجاریه	سلیمی و صلح‌جو، ۱۳۹۷: ۹۲
۱۰	عمارت قورمیش	آرامگاه سرداران مَکری	آجرکاری خفته‌راسته		قاجاریه	کریمیان و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۰
۱۱	عمارت حمامیان، ینگ‌کند، جانبلاغ و احمدآباد	خانه کمان‌گر سقز	تزیینات گل‌میخ		قاجاریه	احمدی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۴
۱۲	شمال ایران	بنای در گلستان	معماری لاردهی		-	قزل سفلی، ۱۴۰۲

نتیجه‌گیری

شهرستان بوکان واقع در حوضهٔ جنوب دریاچهٔ ارومیه به لحاظ فرهنگی و تاریخی بخشی از کردستان مَکری است. این شهر در اواسط دورهٔ قاجاریه روستایی بیش نبود؛ اما با خرید آن توسط سردار عزیزخان، وزیر جنگ ایران در عصر

ناصرالدین‌شاه اهمیت سیاسی و مذهبی درخور توجهی یافت و بعدها امیر سیف‌الدین‌خان و محمدحسین‌خان با توسعه ارگ حکومتی و احداث مسجد جامع، نقش مرکزی به آن بخشیدند. از ارگ حکومتی یا قلعهٔ سردار که بعد از آجرهای لعاب‌دار قلاچی مهم‌ترین نماد تاریخی و باستانی بوکان بود،

در مجموع تزیینات عمارت‌های بوکان را می‌توان در هفت گروه، شامل آجرکاری، گچ‌بری، حجاری، آرایه‌های چوبی، رنگ‌آمیزی، آینه‌کاری و ملات کاهگل که در دو عمارت با آن نقش شبدری اجرا کرده‌اند، مورد مطالعه و بررسی قرار داد. آجرکاری به اشکال آبشاری، نیم‌ستون‌های آجری، دندان‌موشی، طاق‌نماها و قاب‌های تزیینی، خفته‌راسته و حصیری از بارزترین و متنوع‌ترین نوع تزیینات در عمارت‌های قلعه سردار، حمامیان، ینگ‌کند و قورمیش است. گچ‌بری با نقش‌مایه‌های هندسی و گیاهی در عمارت‌های حمامیان، ینگ‌کند، جانبلاغ، احمدآباد و قلاچی از دیگر تزیینات جالب توجه در عمارت‌های بوکان است. صنایع چوبی به صورت قواره‌بری، حصیربافی، سرستون‌های ایونیک و نمونه‌های منحصر به فرد عمارت حمامیان از دیگر تزییناتی بود که در بالاخانه‌های بوکان قابل مشاهده است. شواهد نوشتاری نشان می‌دهد که صاحب‌منصبان منطقه در ساخت و پرداخت آرایه‌های چوبی از هنرمندان و نجاران غیر بومی نیز دعوت به عمل می‌آوردند و صنایعی هم‌چون حصیربافی را از مناطق هم‌جوار (میاندوآب) وارد می‌کردند. رنگ‌آمیزی با رنگ‌های سبز و آبی فیروزه‌ای در عمارت‌های بوکان علاوه بر آنکه کارکرد حفاظتی داشت، جنبه مذهبی و روان‌شناختی نیز داشت. به‌طور کلی تزیینات عمارت‌های اربابی بوکان را می‌توان در عناصر معماری و فرهنگی کردستان مکرری از جمله در بناهای مسکونی و مذهبی، منسوجات و حتی سنگ قبرهای منطقه مورد مطالعه جست‌وجو کرد.

پی‌نوشت‌ها:

۱. در دوره قاجار و پهلوی اول به ترتیب سه طیف آقا (ناغا)، خوش‌نشینان (صنعت‌گران، شاعران و آوازخوانان دوره‌گرد، چوپانان) و کرمانج‌ها (دهقانان یا رعایا) ساختار اجتماعی کردستان مکرری را تشکیل می‌دادند (سلیمی، ۱۴۰۲).
۲. تغار در اصل واژه مغولی است و آن عبارت از واحدی است برای اندازه‌گیری وزن غلات. مقدار آن در مناطق مختلف کردستان، برابر قراردادهای محلی متفاوت است. در منطقه مکرری هر تغار معادل ۶۴ کیلوگرم است (آقاییگی، ب ۱۳۹۵: ۹۰).

3. Jacques de Morgan

امروزه به دلیل ناکارآمدی مسئولان شهری جز مصطفی سنگی، اثری باقی نمانده است. در دوره قاجاریه و پهلوی اول شهرستان بوکان همانند دیگر نقاط ایران به لحاظ سیاسی عرصه نظام ارباب‌رعیتی بود. از اواسط دوره قاجاریه به بعد امیر سیف‌الدین و محمدحسین‌خان در مهاباد و بوکان از طرف دولت مرکزی، کردستان مکرری را اداره می‌کردند. به علاوه در روستاهای دیگر بوکان هم‌چون حمامیان و تیکان‌تپه اربابان یا مالکانی بودند که به لحاظ سیاسی و اقتصادی، قدرت کمتری از والیان مکرری نداشتند. در این دوره شاهد تغییر و تحولات زیادی در ساختار سیاسی مکرریان و بوکان با قدرت گرفتن ایلاتی هم‌چون گورک‌ها، فیض‌الله‌بیگی‌ها و دهبُکری‌ها هستیم؛ تا جایی که گاهی اوقات خطر جدی برای والیان مکرری و دولت مرکزی محسوب می‌شدند؛ به عبارتی هم والیان مکرری با احداث قلعه سردار در بوکان و هم خوانین، رؤسای عشایر و دیگر اربابان روستا با احداث عمارت‌هایی در روستاهای محل سکونت خود، سعی در نشان دادن قدرت سیاسی، اقتصادی و اجتماعی خود داشتند. در این دوره (اواخر قاجاریه و اوایل پهلوی) گاهی یک یا چند روستا به همراه نیروی کار رایگان در تملک یک ارباب بود که در نتیجه ثروت هنگفتی را نصیب اربابان روستا می‌کرد و آن‌ها نیز اقدام به احداث عمارت‌هایی می‌کردند که در اصطلاح محلی به آن بالاخانه یا قه‌لا می‌گفتند. بالاخانه‌ها در مرکز روستاها و یا مشرف به روستاها در مکانی مرتفع و یا بر روی محوطه‌های باستانی که چشم‌انداز خوبی نسبت به محیط پیرامون خود داشتند، در دو طبقه که نشان از قدرت ارباب و فاصله طبقاتی در جامعه آن دوران داشت، بنا می‌شد. در مجموع ابعاد وسیع، اتاق‌های متعدد، حیاط بزرگ با حوض آب و فواره و درختان میوه و همچنین وجود برجک‌هایی که نشان از وجود نیروی نظامی تحت امر ارباب بود، از ساختار معماری اصلی این عمارت‌ها بود. بوکان در مناطق کوهستانی واقع شده است؛ در نتیجه معماران و هنرمندان مکرری تمهیدات لازم را در برابر شرایط سخت آب و هوایی مد نظر قرار داده‌اند. در ساخت عمارت‌های بوکان از مصالحی هم‌چون سنگ (به اشکال مختلف و بلوک‌های مکعبی در پی و دیوارها)، آجر، خشت، چوب، حصیر، گچ و ملات کاهگل استفاده شده است؛ به عبارتی بیشتر آرایه‌های تزیینی نیز با این مصالح به اجرا درآمده‌اند.

بخصوص برای ما صید کرده بودند، از یاد نمی‌برم» (مینورسکی، ۱۳۷۹: ۶۴-۶۵). این موضوع نشان می‌دهد خوانین بوکان از اطراف حوزه گه‌وره به عنوان مکانی جهت پذیرایی از سفرای دولت‌های خارجی و رجال سیاسی کشور نیز استفاده می‌کردند. ۹. جعفر حسین‌پور نوشته است که اُسکارمان در دوره قاجاریه در ارتباط با بوکان چنین نگاشته است: «از بزرگی و تمیزی بوکان سخت متعجب گشتم. بوکان در میان انبوه درختان واقع شده، و اطراف آن به‌وسیله سبزه‌ها و جویبارها احاطه شده است. خانه‌های این روستا در کنار و بر روی محوطه‌ای باستانی بنا نهاده شده‌اند و در میان آن‌ها کوشکی که هنوز ساخت آن به پایان نرسیده وجود دارد» (۱۳۹۵: ۲۸).

۱۰. حاج‌سیاح در شعبان ۱۲۹۹ هـ ق علاوه بر شهرهای بانه، سقز و ساوجبلاغ از بوکان نیز دیدن کرده و درباره آن اینگونه نقل کرده است: «به‌هنگام غروب وارد بوکان شدیم. دهی است که دریاچه بسیار خوبی داشت و آب زلالی از آن جاری بود. تحقیق کردیم گفتند: قریه از مرحوم عزیزخان سردار بوده که اکنون ملک پسرش سیف‌الدین خان می‌باشد. حاج‌سیاح در ادامه از تکیه و غرفه‌های عالی قلعه سردار سخن رانده است» (۱۳۴۶: ۲۵۵-۲۵۴).

۱۱. مصطفی تیموزاده در سال ۱۳۲۸ هـ ق و در زمان سردار محمدحسین‌خان از بوکان دیدن و در توصیف آن چنین نوشته است: «در تمام قصبه بوکان فقط یک قهوه‌خانه، کباب‌خانه و قصاب‌خانه وجود داشت که از طرف سردار سالیانه به مبلغ ۱۵۰۰ تومان اجاره داده شده بود. کاروان‌سرای سردار بوکان دارای حجره و اسباب بود. حوض بوکان به علت بزرگی و داشتن آب زیاد که از زیر می‌جوشید قابل دیدن بود» (۱۳۹۴: ۲۰).

۱۲. بهمن کریمی به‌هنگام عبور از بوکان و مشاهده آن چنین نگاشته است: «بوکان قصبه کوچکی است سر راه سقز به مهاباد. این قصبه دارای ۳۰۰ خانه، دو کاروان‌سرا و چند دوکاکین دارد. چشمه زیبایی از وسط استخر آن بیرون می‌آید که منظره زیبایی به قصبه داده و عمارت بزرگی در جلوی آن ساخته بودند که اکنون نیمه خراب و دبستان و پست امنیه در آن عمارت جا گرفته است. این بنا متعلق به سردار بوکان است که از این چشمه با تلمبه آب را به ارتفاع ۲۰ متر به تمام طبقات این عمارت رسانده بود که حالیه خراب شده است و

۴. از دیگر عمارت‌های اربابی مهم بوکان می‌توان به عمارت مصباح‌الدیوان ادب در روستای ارمنی‌بلاغی اشاره کرد. این عمارت دارای بخش‌های گوناگونی از جمله اتاق‌های متعدد، حیاط با حوض آب، حمام و مجهز به سیستم لوله‌کشی بوده است. حاجی سلیم‌خان ملقب به حاجی سرتیپ فرزند فیض‌الله‌بیگ در طی سفر به حج در دوره قاجاریه هنگام عبور و اقامت در روستای ارمنی‌بلاغی چنین نوشته است: «عبدالله‌بیگ (مصباح‌الدیوان) شخصی عاقل، کامل و حکمت‌پژوه است. عمارت خوبی بنا کرده، هنوز تمام نشده، بادامستانی با کمال سلیقه که تخمیناً پنج هزار نهال می‌شد، کاشته و حوضی مثنی طولانی در حصار عمارت ساخته است» (۱۳۸۸: ۱۹).

۵. مُکریان به مرکزیت ساوجبلاغ سابق (مهاباد کنونی) واقع در جنوب حوضه دریاچه ارومیه به‌دلیل خاک حاصل‌خیز، هوای مطلوب، پوشش گیاهی و جانوری غنی، موقعیت ایده‌آل ارتباطی در بین کردستان اردلان و آذربایجان با جریان رودخانه‌های پرآب هم‌چون زرینه‌رود، سیمینه‌رود، مهابادرود، گادر و زاب کوچک از مناطق مستعد جهت سکونت انسان و شکل‌گیری سکونت‌گاه‌ها بوده است. شرفنامه اثر شرف‌خان بدلیسی نخستین منبعی است که به ولایت مُکریان اشاره کرده است (۱۳۷۷: ۲۸۸). آن‌چه که اکنون بر اساس زبان (نوع لهجه) از مُکریان دیرین باقی مانده در غرب به کشور عراق و ترکیه، در جنوب به کردستان اردلان، در شمال به دریاچه ارومیه و از شرق به رودخانه زرینه‌رود محدود است. در مجموع امروزه مُکریان شامل شهرهای مهاباد، بوکان، سردشت، نرده، اشنویه، پیرانشهر و بخش کوچکی از میاندوآب، شاهین‌دژ و سقز است.

6. Minorsky

7. Oskar Mann

۸. مینورسکی درباره اقامت در بوکان اینگونه نگاشته است: «در بوکان خدمه و زارعین انواع و اقسام خوردنی را به باغچه‌ای که استخری در وسط آن قرار داشت و دورتادور آن چادرهایی برافراشته بودند، آوردند. بعد از صرف نهار و چایی، باز هم انواع خوردنی‌ها به مجلس آوردند. در تمام این مدت بساط آواز و موسیقی برقرار بود که البته تمام خدمه هم در این شادی شرکت داشتند و دیگ‌های بزرگ برنج برای آن‌ها هم جداگانه آماده شده بود. من هیچگاه آن دو ماهی بزرگی را که

۱۶. قلعه سردار مهم‌ترین و بارزترین عمارت اربابی شهرستان بوکان بود که توسط سردار عزیزخان (۱۲۸۷-۱۲۰۷ هـ.ق.) و امیر سیف‌الدین خان (۱۳۰۸-۱۲۸۰ هـ.ق.) و محمدحسین خان (۱۳۳۳-۱۲۹۸ هـ.ق.) احداث شد و توسعه یافت. با اتکا بر عکس‌های آلبوم علی‌خان والی، این عمارت هم‌چون عمارت ترجان (سلیمی و همکاران، ۱۴۰۰: ۳۳۳-۳۳۲) و بیشتر عمارت‌های مکریان به‌دلیل چشم‌انداز خوبی که به محیط پیرامون داشت، بر روی محوطه باستانی که سابقه تاریخی آن به دوره مس‌سنگی متأخر برمی‌گردد، بنا نهاده شد (حسن‌زاده، ۱۳۹۸: ۳۰۰). این قلعه در متون سیاحان و پژوهش‌گرانی هم‌چون مینورسکی (الف ۱۳۷۹: ۶۴)، اسکارمان آلمانی (حوسین‌پور، ۱۳۹۵: ۲۸)، حاج‌سیاح (۱۳۴۶: ۲۵۴) و کریمی (۱۳۲۹: ۲۰۲) منعکس شده است. قلعه سردار بر روی یک مصطبه سنگی با مصالح بوم‌آورد و درمجموع دارای شاه‌نشین با اتاق‌های متعدد، دالان، حمام، ایوان، حیاط با حوض آب و فواره و برج‌های منشوری شکل بود (کریمیان و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۰-۱۷). این عمارت بعد از والیان مکرری و از طرف مالکان وقت، به آموزش و پرورش هدیه داده شد (تابانی، ۱۳۴۵: ۵۴) و بعدها به‌عنوان شهربانی، پست و ژاندارمری مورد استفاده بود؛ اما بعد از انقلاب قلعه سردار که نقش مهمی در مرکزیت بوکان به‌عنوان یک شهر در دهه‌های اخیر داشت، به کلی تخریب و در واقع نماد تاریخی و باستانی بوکان از چهره روزگار محو شد.

۱۷. عمارت اربابی حمامیان در روستایی به همین نام، در ۳ کیلومتری شمال‌غرب شهرستان بوکان، در بخش سیمینه و در دهستان آختاچی شرقی واقع شده است. عمارت اربابی حمامیان در اواخر عصر قاجاریه و به دستور محمودآقای ایلخانی‌زاده در دو مجموعه شرقی و غربی با برج‌ها، اصطبل و حیاطی با باغ و حوض آب بنا نهاده شد. عمارت حمامیان به‌دلیل تنوع تزئینات آجرکاری، گچ‌بری، حجاری و چوبی در میان دیگر عمارت‌های بوکان از جایگاه مهمی برخوردار است (سلیمی و صلح‌جو، ۱۳۹۸: ۱۲۸-۱۲۳).

۱۸. عمارت اربابی ینگی‌کند از دیگر عمارت‌های شهرستان بوکان است که در ۲۵ کیلومتری جنوب و بخش مرکزی شهر بوکان و در دهستان بهی فیض‌الله‌بیگی قرار گرفته است. براساس گفته رضا ادهمی این عمارت متعلق به حاجی محمدصالح‌بیگ فرزند

از بالای آن دو فرسنگ چشم‌انداز داشته است. در بوکان ۵۰ خانوار کلیمی منزل دارند» (۱۳۲۹: ۲۰۲).

۱۳. محمدرضا خلیلی‌عراقی در ارتباط با بوکان چنین نوشته است: «بوکان در لهجه کُردی به‌معنی عروس است. این وجه تسمیه از چشمه دیدنی در وسط قصبه که به شکل مستطیل است گرفته شده که در اطراف آن عمارت بخشداری و چند عمارت دیگر ساخته شده‌اند که بسیار خوش منظر می‌باشند. بوکان مشتمل بر هزار خانوار و چهار هزار نفر جمعیت است. غله این قصبه به اندازه زیاد است که اسم انبار غله آذربایجان و کردستان را به آن داده‌اند. مالک بوکان ایلخانی‌زاده‌ها هستند که چند سال قبل به مبلغ شش میلیون ریال آن را خریداری کرده‌اند. اهالی بوکان سنی و یهودی هستند و تمام جمعیت آن از دو حمام که یکی مختص مسلمین و دیگری برای یهودی‌هاست استفاده می‌کنند» (۱۳۲۸: ۱۸۷).

۱۴. علی رزم‌آرا درباره بوکان اینگونه نوشته است: «بوکان نام یکی از بخش‌های سه‌گانه شهرستان مهاباد است که دارای سه دهستان آختاچی، بهی و تورجان است و مهم‌ترین رودخانه آن سیمینه‌رود و یک چشمه معروف به حوض بوکان که در حدود ۲۰ سنگ آب دارد. آب‌وهوای بوکان معتدل و در مناطق جلگه‌ای قرار گرفته است. سکنه بوکان ۳۰۷۴ نفر با ملیت کُردی و ترکی و پیرو مذهب سنی و شیعه هستند. غلات، توتون، چغندرقد، حبوبات و صیفی‌جات از محصولات عمده بوکان است و ساکنان آن معیشتی مبتنی بر زراعت، گلهداری و پیشه‌وری دارند و صنایع دستی آن نیز جاجیم‌بافی است. سابقاً در بوکان ۷۰ خانوار کلیمی سکونت داشتند که فعلاً به واسطه مهاجرت عده‌شان تقلیل و خیلی کم شده است. قصبه بوکان علاوه بر مرکز بخش بودن مرکز دهستان آختاچی نیز می‌باشد» (۱۳۳۰: ۹۸).

۱۵. ویلیام او داگلاس نوشته است: «بوکان شهری است در جنوب مهاباد با ۸۰۰۰ نفر جمعیت. این شهر در مدخل دره پر محصول بنا شده است. بوکان در فصل بهار منطقه‌ای سرسبز، خرم و پر محصول است. در زمین‌های آبی این منطقه زردآلو، انگور و انواع سبزیجات کاشته می‌شود ولی غلات و حبوبات را در زمین‌های دیم می‌کارند. گلهداری در این منطقه در درجه دوم اهمیت قرار دارد و اهالی آن تماماً کُرداند» (۱۳۷۷: ۱۴۱-۱۴۰).

داد (ثنائی، ۱۴۰۱: ۸۷۲). علی خان والی نیز در دوره قاجاریه از این روستا تصویری تهیه کرده که در آن عمارت اربابی در دو طبقه با ایوان ستون دار و محل درب ورودی با طاق رومی کاملاً هویداست (ر. ک. تصویر ۴) در این روستا دو عمارت متعلق به دوره قاجاریه و پهلوی وجود دارد. از عمارت قاجاری آثار چندانی باقی نمانده؛ اما آنچه باقی مانده است، خود نشان از شکوه و جلال این عمارت در دوره قاجاریه دارد. با اتکا بر تزیینات موجود، به احتمال زیاد این بنا همان کاخ مورد اشاره ژاک دومرگان است که علی خان والی نیز از آن عکسی تهیه کرده است. عمارت پهلوی سردارآباد نیز در دو طبقه به سمت شرق بنا نهاده شده و وجود حیاط با درختان گردوی کهنسال، حوض آب- که آب آن از طریق کاریز از روستای حسین آباد به داخل این عمارت منتقل شده- و ایوان ستون دار رفیع جلوه و زیبایی خاصی به این عمارت داده است. بانی این عمارت جعفرآقای ایلخانی زاده فرزند محمودآقا مالک روستای حمامیان بوکان بوده است.

۲۱. عمارت کوچک اطمینان از عمارت‌های اربابی منطقه بوکان است که اکنون از ساختار اولیه آن به غیر از رج دیوارهای سنگی، آثار چندانی باقی نمانده است. این عمارت مشرف به روستای کوچک اطمینان و محوطه باستانی مام‌قادر است. چوب، خشت، کاهگل و سنگ از مصالحی هستند که در ساخت این عمارت استفاده شده است. ترکیب سنگ‌های سیاه و سفید تضاد زیبایی است که در بنا نهادن این عمارت به کار رفته‌اند. در شمال غربی این عمارت چشمه‌ای به نام «کانی‌سهری» وجود دارد که در گذشته آب عمارت را تأمین می‌کرد. این بنا متعلق به سیدحسن سیداحمدی بود و بعد از وی به فرزندان ذکور ایشان سیدمحمد، سیدمصطفی، سیدعبدالله و سیدفتح منتقل شد (سرفراز، ۱۴۰۲) و اکنون به حالت مخروبه درآمده است. عواید به‌دست‌آمده از زمین‌های کشاورزی کوچک اطمینان در دوره صفویه و در زمان بوداق سلطان صرف مخارج مسجد سور مهاباد می‌شد (خلیلی و یوسفی، ۱۳۹۵: ۱۸۲). علاوه بر عمارت مذکور، در این روستا درختان کهن سال بوز (نارون)، قبرستانی که در حال حاضر اثری از آن باقی نمانده و بنای مسجد قدیمی وجود دارد که اکنون همانند عمارت اربابی بیشتر قسمت‌های آن از بین رفته است.

ارشاد فیض‌الله بیگ و بعد از ایشان محل سکونت بهرام‌بیگ صالحی بابامیری بوده است (ادهمی، ۱۴۰۲). مساحت کلی عمارت ۳۲۰۰ مترمربع است. بنا با سبک معماری دوره قاجاریه شامل دو قسمت اصلی مشابه همدیگر، در دو جهت شرقی و غربی است که دارای فضاهایی مانند حیاط با حوض آب و فواره، ایوان ستون دار، برجک و بخش اصلی بناست و دیواری در وسط این بنا را به دو قسمت تقسیم کرده است. دو فضای یادشده عمارت، در دو طبقه با مصالح سنگ لاشه و آجر و با اندود کاهگل ساخته شده‌اند (صلح‌جو، ۱۳۹۶: ۱۰۴). تزیینات آجرکاری، چوبی و گچ‌بری از آرایه‌هایی هستند که در عمارت ینگی‌کند استفاده شده‌اند.

۱۹. عمارت قورمیش در استان آذربایجان غربی، در شهرستان بوکان، در بخش سیمینه، در دهستان بهی ده‌بگری، در ۱۳ کیلومتری شمال شرق شهر بوکان، در مسیر ارتباطی بوکان به میان‌دوآب و در ضلع شرقی روستایی به همین نام واقع شده است (سلیمی و محمودنژاد، ۱۳۹۸: ۲۸). از این عمارت امروزه بخش کمی باقی مانده که آن نیز محدود به نمای بیرونی است. این عمارت نیز دارای دو طبقه است که طبقه اول آن مختص به خدمه خان و انجام کارهای روزمره بوده و طبقه دوم، شاه‌نشین و محل نشستن و پذیرایی خان از رجال و بزرگان دولتی و منطقه بوده است. این عمارت متعلق به خوانین ده‌بگری از جمله عباس‌آقا، بایزیدآقا و کریم‌آقا بود. براساس گفته علی توحیدخواه که اکنون مالک این عمارت است، بنای مذکور بیش از ۱۶۰ سال (دوره قاجاریه) قدمت دارد (۱۴۰۲). از بارزترین عناصر معماری عمارت قورمیش می‌توان به تزیینات آجرکاری به شیوه خفته‌راسته، آبشاری و حصیری اشاره کرد.

۲۰. سردارآباد از روستاهای خوش آب‌وهوا و سرسبز بوکان است که به دلیل شرایط کوهستانی و مناظر بدیع، امیر سیف‌الدین خان در دوره قاجاریه در آنجا به ساخت عمارت و کاخ اقدام کرد؛ موضوعی که ژاک دومرگان فرانسوی نیز به آن اشاره کرده (۱۳۳۸: ۲۱) و از سردارآباد به‌عنوان شهری کوچک یاد کرده است (۱۳۰۸: ۴۶). طبق گفته کامران ثنائی سردارآباد توسط پاشاخان مظفرالدوله برادرزاده سردار عزیزخان بنا نهاده شد و ایشان اهالی روستاهای کانی‌سپی و اینگیجه را به روستای جدیدالتأسیس خود (سردارآباد) انتقال

در این بخش از بوکان، دو محوطه شاخص و مهم به نام محوطه اسکی بغداد و ثمبه وجود دارد که در مطالعات باستان‌شناختی بوکان بسیار حائز اهمیت‌اند. به‌علاوه این روستا در دوره قاجاریه محل تجمع نیروهای عثمانی (ثنائی، ۱۴۰۱: ۱۱۱۹) و گردآوری و تشکیل لشکری در دشت کوچکی به‌نام یلچز توسط محمدحسین خان جهت حمله به خوانین بانه بوده که از اطاعت سردار سرپیچی کرده بودند (ناهد، ۱۳۶۲: ۴۵-۴۴).

۲۷. عمارت ساروقامیش‌بهی در روستایی به همین نام و در نزدیکی روستای باغچه بهی واقع شده است. آن‌چنان‌که گفته شد عبدالرحمن‌بیگ، مالک روستای باغچه بود که سه پسر به نام‌های فیض‌الله‌بیگ، کریم‌بیگ و سلطان‌بیگ داشت (حیرت سجادی، ۱۳۸۱: ۲۳۲) که روستای باغچه و ساروقامیش را به سلطان‌بیگ می‌بخشد. سلطان‌بیگ، فرزند کوچک عبدالرحمن‌بیگ مدتی کنسول‌گر دولت قاجاریه در سلیمانیه اقلیم کردستان عراق بود که آن موقع تحت حکومت عثمانی‌ها قرار داشت. او بعد از بازنشستگی در ملک شخصی خود (روستای ساروقامیش) اقدام به ساخت کوره آجرپزی، مسجد، حمام و عمارت اربابی دوطبقه‌ای که دارای پانزده اتاق بود، کرد (شافعی، ۱۳۷۸: ۵۵۲).

۲۸. احمدآباد از دیگر روستاهای مهم منطقه فیض‌الله‌بیگی است که به فاصله ۲۳ کیلومتری شهر بوکان قرار گرفته است. وجود چشمه در نزدیکی عمارت اربابی، درخت بید کهن‌سال و بنای عمارت نشان از سابقه تاریخی این روستا دارد. عمارت احمدآباد به‌دستور احمدبیگ فرزند سلیم‌خان ملقب به حاجی سرتیپ و نوه فیض‌الله‌بیگ (ادهمی، ۱۴۰۲) احداث و بعدها به محمدخان رسید و بعد از ایشان در بین فرزندان محمدخان (عباس‌خان و والی‌خان) تقسیم گردید (فتاحی، ۱۴۰۲). این بنا در دو طبقه و با مصالح خشت، آجر، چوب و کاهگل احداث شده است. استفاده از رنگ به‌عنوان تزیینات، نقش شبدری، پنجره و درب‌های چوبی آن که طبق گفته جعفر فتاحی توسط استادکار ارمنی ساخته شده‌اند (همان، ۱۴۰۲)، نقوش هندسی گچ‌بری شده و از همه مهم‌تر آینه‌کاری، از آرایه‌های منحصربه‌فرد عمارت احمدآباد هستند.

۲۹. عمارت تیکان‌تپه در روستایی به همین نام و به فاصله ۲۵ کیلومتری از شهر بوکان و در دهستان بهی فیض‌الله‌بیگی

۲۲. عمارت قلاچی در ۸ کیلومتری شمال‌شرق شهرستان بوکان و در دو طبقه مشرف به روستایی به همین نام بنا نهاده شده است. ابراهیم افخمی نخستین شخصی است که از این بنا تصویری تهیه کرده است (۱۳۶۴: ۶۶). طبق گفته یکی از نوادگان احمدبیگ این عمارت در دوره قاجاریه احداث شده و بعد از ایشان به دیگر فرزندان وی عبدالرحمن‌بیگ، محمدامین‌بیگ و عبدالله‌خان منتقل شده است. تزیینات گچ‌بری از بارزترین آرایه‌های این عمارت اربابی است.

۲۳. عمارت اربابی سیف‌الدین سفلی یا در اصطلاح محلی سیوه‌دین از دیگر عمارت‌های شهرستان بوکان واقع در مسیر ارتباطی برهان (بوکان-مهاباد) و مربوط به دوره پهلوی است که به امر عبدالله‌آقا قهرمانی ده‌بکری در دو طبقه با مصالح سنگ و خشت احداث شده و اکنون در تملک فرزندان آن مرحوم (ناصر و محمدآقای قهرمانی ده‌بکری) است.

۲۴. عمارت اربابی کلت‌گه در روستا و رشته‌کوه‌های مرتفعی به همین نام در دو طبقه به دستور احمدخان از خوانین دوره پهلوی بنا شده است. سرستون‌های ایونی و قاب‌های تزیینی از آرایه‌های عمارت کلت‌گه محسوب می‌شود.

۲۵. عمارت اربابی قروچای علیا متعلق به دوره پهلوی از عمارت‌های اربابی دهستان گورک است که در دو طبقه با مصالح سنگ لاشه و خشت و به امر جمیل‌آقا ابراهیمی بنا نهاده شده است. بعد از جمیل‌آقا، حسن‌آقا ابراهیمی وارث این عمارت شد و امروزه نیز در تملک فرزندان حسن‌آقا ابراهیمی (علی و عباس ابراهیمی) است. به علت دخل و تصرف و مرمت‌های اخیر آثار چندانی از تزیینات این بنا موجود نیست.

۲۶. عمارت اسکی‌بغداد از دیگر عمارت‌های باشکوه دوره قاجاریه واقع در دهستان گورک بوکان است که مشرف به روستایی به همین نام بنا شده بود. اکنون از این عمارت باشکوه آثار چندانی باقی نمانده است. علی‌خان والی به همراه اکثر عمارت‌های مکریان از این بنا نیز تصویری تهیه کرده و از آن به‌عنوان ملک گنجعلی‌بیگ نام برده است. آنچه که در ارتباط با روستای اسکی‌بغداد جالب توجه است و مینورسکی به آن اشاره کرده، این است که: «خسرپرویز به هنگام حمله هیراکلیوس تخت‌سلیمان را ترک می‌کند و با آتش مقدس و گنجینه‌های زیادی به سمت اسکی‌بغداد رهسپار می‌شود» (ب ۱۳۷۹: ۱۹).

۳۴. در مناطق گورک بوکان از جمله در روستاهای گورگه، زاواکیو و آغوتمان در دهه‌های گذشته از گیاهی به نام «زل» جهت تولید زیرانداز و برای پوشاندن سقف فضاهای مسکونی استفاده می‌کردند. این گیاه به‌هنگام خشک شدن برندگی آن دو چندان می‌شود در نتیجه جوندگان کوچک هم‌چون موش‌ها و حشرات از تماس مستقیم با آن پرهیز می‌کنند و می‌توان گفت کاربرد اصلی این گیاه به خاطر جنبه‌های بهداشتی آن بوده است.

سپاسگزاری

نگارندگان این مقاله را تقدیم به سیدعبدالله صمدی و هنرمندان و معماران گمنام شهرستان بوکان می‌کنند و امیدوارند که مردم بوکان و مکریان حافظ و پاسدار آثار تاریخی و فرهنگی خود باشند. در پایان از دوستان گران قدر آقای شورش محمدپور رئیس اداره میراث فرهنگی بوکان، عبیدالله سرخابی، سیدحسین سرفراز، جعفر فتاحی، رضا ادهمی، قادر سلیمی، عثمان رضانی باغچه، مصطفی مینایی، علی توحیدخواه و سرکار خانم معصومه (هلاله) بایزیدی و سمیه قزل‌سلفی به سبب همکاری و قراردادن اطلاعاتی در ارتباط با موضوع مورد مطالعه، صمیمانه سپاس‌گزاری می‌شود.

منابع

- ابراهیمی‌آذر، صادق (۱۴۰۰). «گونه‌شناسی و تحلیل معماری خانه‌های اربابی دوره قاجار و پهلوی شهرستان بوکان» پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه محقق اردبیلی، دانشکده علوم اجتماعی.
- احمدی، عباسعلی؛ شاطری، میترا و رحیمی کاوه (۱۳۹۴). «نمودهای معماری ایرانی - اسلامی در خانه‌های دوره قاجاریه مطالعه موردی خانه کمانگر و خانه فیض‌الله‌بیگی». دومین کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی، صص ۱۶-۱.
- ادهمی، رضا (۱۴۰۲). مصاحبه (۱۳ تیر ۱۴۰۲).
- افخمی، ابراهیم (۱۳۶۴). تاریخ فرهنگ و ادب مکریان بوکان، سقز: محمدی.
- آقابیگی، فرامرز (الف) (۱۳۹۵). «بازخوانی و شرح چند سند در مورد حرفه نجاری؛ مطالعه موردی: اسناد مصباح‌الدیوان ادب». کشکول. سال یکم، شماره ۳. صص: ۱۴۷-۱۲۷.

واقع شده است. این روستا محل اقامت فیض‌الله‌بیگ از پسران عبدالرحمن‌بیگ و بعد از ایشان حاجی‌سلیم‌خان (ناهید، ۱۳۶۲: ۱۳) سیهام و حاجی محمدامین‌بیگ بوده است. از عمارت سیهام آثار چندانی باقی‌نمانده است اما از حاجی محمدامین‌بیگ عمارت مخروبه (ادهمی، ۱۴۰۲) دو طبقه با مساحت زیاد که با مصالح خشت، آجر به ابعاد ۲۵×۲۵ سانتی‌متر با ضخامت ۵ سانتی‌متر، گچ، کاهگل، چوب و حصیر در ابعاد وسیعی بنا نهاده شده بود تا حدودی آثاری باقی‌مانده است.

۳۰. عمارت جانبلاغ در روستایی به همین نام، در دهستان بهی فیض‌الله‌بیگی و به فاصله ۲۹ کیلومتری از شهر بوکان واقع شده است. این عمارت به‌توسط حاجی گنجعلی‌بیگ از نوادگان فیض‌الله‌بیگ که از خیرین روزگار خود و فرزند حاجی سلیم‌خان بوده در دو طبقه با مصالح مختلف بنا نهاده شده است. از بارزترین عناصر تزئینی این عمارت می‌توان به اشکال هندسی و گیاهی گچ‌بری‌شده، طاق‌های هلالی و تزئینات شبدری اشاره کرد. حاجی گنجعلی‌بیگ در سال ۱۳۳۵ ه. ش هم‌زمان با دوره پهلوی (ادهمی، ۱۴۰۲) و طبق وصیت خود در کنار قبر حاجی خلیفه ملا محمدامین در قبرستان هفت مرقدان باغچه بهی به خاک سپرده شد (نه‌یوبی، ۱۳۹۴: ۳۶).

۳۱. عمارت باغچه‌بهی از دیگر عمارت‌های اربابی منطقه فیض‌الله‌بیگی بوکان و محل سکونت ابراهیم‌خان و بعدها سلیم‌خان و مجیدخان بود که در روستایی به همین نام قرار گرفته است. در این روستا عمارت اربابی با مساحت زیاد در ضلع شمالی روستا در دو طبقه به سمت قبرستان هفت‌مرقدان احداث شده که اکنون از ساختار اولیه آن آثاری باقی‌نمانده و به کلی تخریب شده است. عمارت مذکور دارای اتاق‌های متعدد، حمام، ایوان ستون‌دار، دیوارهای عریض با برج‌های مدور و زندان بود (رضانی، ۱۴۰۲). از بارزترین عناصر معماری این عمارت می‌توان به برجک مدور آن اشاره کرد که قابل مقایسه با نمونه‌های عمارت حمامیان است.

32. Isabella Bishop

۳۳. براساس عرضیات ارسالی به مصباح‌الدیوان ادب، ایشان جهت احداث حمام عمارت خود در روستای ارمنی‌بلاغی مصالح آجر را از ساوجبلاغ (مهاباد کنونی) مرکز مکریان تهیه کرده است (آقابیگی، ب ۱۳۹۵: ۱۰۱).

- حق شناس، محیا؛ مهرابی، محمد (۱۳۹۶). «نقش و تأثیر رنگ بر ادراک فضاهاى مذهبی در شهرهای تاریخی ایران». سومین کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری. صص ۱۲-۱.

- حوسین‌پور، جه‌عفر (۱۳۹۵). «نامه‌کانی نوسکارمان». *وهرزنامه‌ی که‌شکول*. سالی یه‌که‌م، ژوماره‌ی سییهم. لل: ۲۶-۴۳.

- حیرت سجادی، عبدالحمید (۱۳۸۱). *ایل‌ها (ایلات) و عشایر کردستان*. سنندج: دانشگاه کردستان.

- خلیلی عراقی، محمدرضا (۱۳۳۸). *خاطرات سفر آذربایجان و کردستان*. تهران: چاپخانه ارتش، چاپ دوم.

- خلیلی، سیامند؛ یوسفی، عثمان (۱۳۹۵). «بررسی نقش بوداق سلطان موکری (۱۱۱-۱۰۱۷ ق.) در تاریخ ولایت موکری در دوره پایانی صفویه». *پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران*. سال پنجم، شماره ۱. صص: ۲۳۸-۲۱۳.

- دومرگان، زاک (۱۳۳۹). *مطالعات جغرافیایی*. مترجم: کاظم ودیعی. تبریز: شفق تبریز.

_____ (۱۳۳۸). *هیئت علمی فرانسه در ایران (مطالعات جغرافیائی ایران)*. مترجم: کاظم ودیعی. تبریز: چهار تبریز. جلد اول.

_____ (۱۳۰۸). *زمین‌شناسی ایران*. مترجم: کاظم ودیعی. تبریز: شفق تبریز.

- داگلاس، ویلیام او (۱۳۷۷). *سرزمین شگفت‌انگیز و مردمی مهربان و دوست‌داشتنی*. مترجم: فریدون سنجر. تهران: گوتنبرگ.

- رضانی، عثمان (۱۴۰۲). *مصاحبه*. (۱۶ فروردین ۱۴۰۲).

- روزبیا، محمدجمیل (۱۳۸۱). *فرمانروایان مکریان در کردستان*. مترجم: شهباز محسنی. تهران: آنا.

- زارع‌فر، فاتح (۱۳۹۷). «بررسی الگوهای استقراری و نوسانات جمعیتی حوضه سیمینه‌رود شهرستان بوکان». *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*. دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

- زمرشیدی، حسین (۱۳۷۷). *معماری ایران (مصالح‌شناسی سنتی)*. تهران: زمرد.

- آقابگی، فرامرز (ب ۱۳۹۵). «بازخوانی و شرح عرضیات ارسالی به مصباح‌الدیوان ادب». *کشکول*. سال دوم، شماره ۱ و ۲. صص: ۸۶-۱۲۷.

- بدلیسی، شرف‌خان بن شمس‌الدین (۱۳۷۷). *شرفنامه (تاریخ مفصل کردستان)*، به اهتمام: ولادیمیر ولیامینوف زرنوف. تهران: اساطیر.

- بزرگ‌مهری، زهره؛ خدادادی، آناهیتا (۱۳۹۰). *آموزه‌های ایرانی - شناخت آسیب‌شناسی و مرمر*. تهران: سروش دانش.

- بلاذری، احمدبن یحیی (۱۳۶۷). *فتوح البلدان*. مترجم: محمد توکل. تهران: نقره.

- بیننده، علی (۱۳۸۵). «بررسی و شناسایی باستان‌شناختی شهرستان بوکان». *آرشیو سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری آذربایجان غربی* (منتشر نشده).

- تابانی، حبیب‌الله (۱۳۴۵). *بررسی اوضاع طبیعی، اقتصادی و انسانی کردستان در نمونه کردستان مکری*. تهران: وثوق.

- توحیدخواه، علی (۱۴۰۲). *مصاحبه*. (۱۲ فروردین ۱۴۰۲).

- تیمورزاده، مصطفی (۱۳۹۴). *وحشت در سقز*. به کوشش: شهباز محسنی، تهران: نشر و پژوهش شیرازه کتاب.

- ثنائی، کامران (۱۴۰۱). *تاریخ ولایت مکری (مکریان)*. جلد دوم. تهران: سُها.

- حاج‌سیاح، محمدعلی (۱۳۴۶). *خاطرات یا دوران خوف و وحشت*. به کوشش: حمید سیاح. تصحیح سیف‌الله گلکار. تهران: کتابخانه ابن‌سینا.

- حاجی سلیم‌خان تیکان‌تپه (۱۳۸۸). *سفرنامه حج ۱۳۱۰-۱۳۱۱ ق.* به کوشش: جعفر رسولیان. قم: مورخ.

- حسن‌زاده، یوسف (۱۳۹۸). «کاوش لایه‌نگاری در قلعه سردار بوکان (تیر و مرداد ۱۳۹۷)». *گزارش هفدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران*. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری. صص ۳۰۳-۲۹۹.

_____؛ مُلاصالحی، حکمت‌الله (۱۳۹۶). «مدارک و شواهد باستان‌شناختی از محوطه قلاچی». *مجموعه مقالات بررسی باستان‌شناختی محوطه مانایی قلاچی بوکان با تکیه بر آجرهای لعابدار موزه ملی ایران*. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری- موزه ملی ایران.

- ژوله، تورج (۱۳۸۱). پژوهشی در فرش/ ایران. تهران: یساولی.
- سرفراز، سیدحسین (۱۴۰۲). مصاحبه. (۲۰ خرداد ۱۴۰۲).
- سلیمی، اسماعیل (۱۳۹۸). «نگاهی به روند و استمرار عناصر معماری عصر آهن III در روستای آغوتمان». فصلنامه کشکول. سال چهارم، شماره ۱۱. صص ۱۲۶-۱۰۶.
- _____ (۱۳۹۸). «بررسی و معرفی مسجد تاریخی روستای سویناس مهاباد». مطالعات/ ایران شناسی. سال پنجم، شماره ۱۵. صص: ۳۵-۵۱.
- _____؛ صلح‌جو، جمیله (۱۳۹۷). «بررسی و معرفی مسجد روستای ترجان سقز». باستان‌شناسی ایران (واحد شوشتر). سال هشتم، شماره ۱. صص: ۷۸-۹۶.
- _____؛ _____ (۱۳۹۸). «بررسی و معرفی تزیینات بناهای روستای حمامیان بوکان». نگارینه هنر اسلامی. دوره ششم، شماره ۷. صص: ۱۱۱-۱۳۲.
- _____؛ _____ (۱۴۰۰). «گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و مطالعه آرایه سنگ‌قبرهای کانی‌گل (ارمنی‌بلاغ) بوکان». هفتمین همایش بین‌المللی باستان‌شناسان جوان: ایران و سرزمین‌های همجوار. به‌کوشش: آرمان وفایی و همایون خوش‌اقبال. تهران: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. صص: ۱۴۰-۱۲۹.
- _____؛ _____؛ عبدالله‌پور، ابوبکر (۱۴۰۰). «بررسی و مطالعه آرایه سنگ قبرهای قبرستان قاجاری شیخ‌وسوی روستای ترجان سقز». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران. دوره یازدهم، شماره ۳۱. صص: ۳۲۷-۳۵۴.
- _____؛ _____؛ کریمیان، حسن (الف ۱۳۹۸). «مطالعه و تحلیل تزیینات معماری مسکونی اواخر عصر قاجار و دوره پهلوی شهر مهاباد». نگارینه هنر اسلامی. دوره ششم، شماره ۱۸. صص: ۱۷-۴۰.
- _____؛ _____؛ محمودنژاد، منصور (ب ۱۳۹۸). «بررسی باستان‌شناختی خانقاه شیخ‌حسام‌الدین مهاباد». چهارمین همایش ملی باستان‌شناسی ایران. بیرجند. صص: ۱-۲.
- _____؛ محمودنژاد، منصور (۱۳۹۸). «بررسی باستان‌شناختی و معرفی سد روستای قورمیش بوکان». ایران‌شناسی ایران ورجاوند. سال دوم، شماره ۲. صص: ۲۶-۴۵.
- سرخابی، عبیدالله (۱۴۰۲). ترسیم موقعیت عمارت‌های اربابی بوکان بر روی نقشه شهرستان بوکان.
- سعیدی، سیدمسعود (۱۳۹۶). زندگی‌نامه عارف شهید حضرت شیخ باباسعید برزنجی غوث‌آباد. بوکان: زانکو.
- سلیمی، قادر (۱۴۰۲). مصاحبه (۳۰ خرداد ۱۴۰۲).
- شافعی، جلال‌الدین (۱۳۷۸). جغرافیای تاریخی کردستان، تهران: ن و القلم.
- صلح‌جو، جمیله (۱۳۹۶). «بررسی و معرفی آثار شاخص معماری شهرستان بوکان در دوره قاجار». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده حفاظت و مرمت.
- صمدی، سیدعبدالله (۱۹۹۷). وینه‌کانی کلای کوردی. سوید: له بلاوکراوه‌کانی فره‌نگی سوید- کوردستان.
- صمدی، سیدمحمد (۱۳۷۳). تاریخ مهاباد. مهاباد: رهرو.
- علی‌آبادی، محمد؛ جمالیان، سمیه (۱۳۹۱). «بازشناسی الگوهای آینه‌کاری در بناهای قاجاری شیراز». نگره، شماره ۲۱. صص: ۲۳-۳.
- فتاحی، جعفر (۱۴۰۲). مصاحبه (۷ مرداد ۱۴۰۲).
- فرجی، نادر؛ حسن‌زاده، یوسف (۱۳۹۳). «گزارش مقدماتی کاوش لایه‌نگاری محوطه پیش از تاریخ علی‌آباد». گزارش‌های سیزدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران. تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- قزل‌سفلی، سمیه (۱۴۰۲). تهیه عکس از معماری لاردهی در شهر گلستان در تاریخ (۲۵ خرداد ۱۴۰۲).
- کارگر، بهمن (۱۳۸۳). «فلاچی: زیرتو مرکز مانا لایه‌ی IB. ۱۳۷۸-۱۳۸۱». مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی شمال‌غرب ایران. به کوشش: مسعود آذرنوش. تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی.
- کریمیان، حسن؛ سلیمی، اسماعیل (۱۳۹۸). مهاباد: شکل‌یابی، توسعه فضاهای شهری و بناهای تاریخی. تهران: جهاد دانشگاهی.
- کریمی، بهمن (۱۳۲۹). راه‌های باستانی و پایتخت‌های قدیمی غرب ایران. تهران: پازینه.
- _____؛ _____؛ صلح‌جو، جمیله (۱۳۹۷). «شکل‌یابی و توسعه شهر بوکان با اتکا به منابع تاریخی و

- ناهید، عبدالله (۱۳۶۲). *خاطرات من*. به کوشش احمدقاضی. تهران: نفیسی.

- نظری، فرهاد (۱۳۸۸). «کتاب عکس علی خان والی». *گلستان هنر*. شماره ۱۵. صص: ۲۱-۳۵.

- نیکیتین، واسیلی (۱۳۶۶). *کرد و کردستان*. مترجم: محمد قاضی. تهران: نیلوفر.

- ئه یوبی، عهباس (۱۳۹۴). *حاجی خه لیفه مه لا حه مه ده مین*. بوکان: زانکو.

- Bishop, I. 1891. *Journeys in Persia and Kurdistan*. Vol. (II). London.

- Hassanzadeh, Y. 2009. Qal'e Bardine, a Man-naean local chiefdom in the Bukan Area, North-Western Iran, *Archaeologische Mitteilungen Aus Iran Und Turan*, pp. 269-282.

- [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:6665026\\$28%20i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:6665026$28%20i)

- Kleiss, W. 1977. *Alte Wege in West-Iran*, AMI, Band 10, pp: 137-151.

- Minorsky, V. 1957. *Mongol Place-Names in Mukri Kurdistan* (Mongolica, 4), *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 19, No. 1: 58-81.

- Postgate, N. 1989. *Mannaer, Ria 7, 5/6*, Pp. 340-342.

- Swiny, S. 1975. *Survey in Northwest Iran, 1971 East and west vol. 25: 77-69*.

شواهد باستان شناسی». *مطالعات ایران شناسی*. سال چهارم، شماره ۹. صص ۳۰-۶.

- کیانی، محمدیوسف (۱۳۷۶). *تزیینات وابسته به معماری ایران دوران اسلامی*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

- مرادی، سعید؛ شیخی، شکوفه (۱۳۹۵). «بررسی هنر آینه کاری در معماری اسلامی (با تأکید بر تفاوت کاربرد آن در اماکن مذهبی)». *سومین کنفرانس بین المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی*، برلین. صص: ۱۱-۱.

- مطراچی، نصح (۱۳۷۹). *بیان منازل*. مترجم: رحیم رئیس نیا. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

- معروفی اقدم، اسماعیل (۱۴۰۰). *بوکان (تاریخ، مدنیت، معماری)*. تهران: علم و دانش.

- مکی نژاد، مهدی (۱۳۸۷). *تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی تزیینات معماری*. تهران: سمت.

- ملازاده، کاظم (۱۳۸۳). «باستان شناسی و جغرافیای تاریخی مانا» *پایان نامه دکترا*. دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

- ممیز، سعید؛ ناسخیان، شهریار (۱۳۹۴). «بررسی دو نمونه روش ساخت سازه های چوبی در معماری بومی شمال ایران».

- دومین کنفرانس ملی معماری و منظر شهری پایدار مشهد. صص: ۱-۲۵.

- موسوی بجنوردی، محمد کاظم (۱۳۸۳). *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*. تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

- مینایی، مصطفی (۱۴۰۱). *مصاحبه*. (۱۵ تیر ۱۴۰۱).

- مینورسکی، ولادیمیر (ب ۱۳۷۹). *نام های جغرافیایی و ریشه های تاریخی آنها در آتروپاتن (ماد)*. مترجم: رقیه بهزادی. تهران: پژوهنده.

- مینورسکی، فلادیمیر (۲۰۰۷). *بنچینه کانی کورد و چهند و تاریکی کوردناسی*. وهرگیرانی: نه جاتی عه بدوللا. سلیمانیه: بلاوکراوه ی مه کتبی بیر و هوشیاری.

- مینورسکی، ولادیمیر (الف ۱۳۷۹). *گرد*. مترجم: حبیب اله تابانی. تهران: گستره.

- نادری، رحمت (۱۳۸۵). «گزارش کشف شواهد احتمالی پارینه سنگی قدیم بر روی تراس های رودخانه سیمینه رود». *پیام باستان شناس*. سال سوم، شماره ۶. صص: ۱۲-۵.

Study and analysis of residential architectural decorations of Qajar and Pahlavi periods in Bukan city

Esmaeil Salimi¹, Mobareke Shikhi Mollashahi²

1- M.A. in Archaeology, university of Tehran (Corresponding author)

2- senior undergraduate of architectural engineering of the zahedan azad university world heritage site expert
shahr-i- sokhta

DOI: 10.22077/NIA.2023.6317.1728

Abstract

Historically and culturally, Bukan is one of the cities of Mukriyan Kurdistan, located in the southern area of Lake Urmia. During the Qajar era, this city became important due to the construction activities of the family of Sardar Aziz Khan, the Minister of War of Iran, during the era of Naser al-Din Shah. During this period, we see the rise of power of a number of tribes, such as the Gurkas, the Dehbokris, the Faizullah Beigis, and the Mukris in Bukan. Currently, most of the remaining historical monuments from the Qajar and Pahlavi periods of Bukan city are manorial mansions, which were built by Khanin and chiefs of Bukan region which at first glance is a sign of the serf lord system and the class gap in a society of that era Bukan. In many of these buildings, various decorations such as brickwork, plastering, carving, mirroring, and wood are used. Therefore, the purpose of this article is to deal with the characteristics and types of decorations used in the mansions of the mentioned periods in this city. In order to achieve this goal, it is necessary to answer questions about the artistic styles and patterns that influence the form of these decorations. Since so far no comprehensive and coherent research has been done in connection with the decorations and architectural style of Bukan lordly mansions. Therefore, the study of these buildings can give a wider understanding of the efforts of the artists of this region in creating comfortable settlements. As a result of the present research, it was found that with the implementation of the feudal lord system, we see the construction of lordly mansions in most of the villages of Bukan city. In addition, the decorations of the mentioned buildings are influenced by the mountainous climate of the region and the architectural patterns of other Kurdish regions of Iran.

Key words: Bukan, noble mansions, Qajar, Pahlavi, architectural decorations.

1- Email: salami.esmaeil@yahoo.com

2- Email: mollashahi.m1@gmail.com